

*Esaret Yıllarını Hatırlamak: I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Askerinin Esaret Deneyimi**

Umut AKCAKAYA

Dr., T.C. Millî Savunma Bakanlığı Genelkurmay Başkanlığı, Ankara

E-Mail: umutakcakaya@outlook.com

ORCID ID: 0000-0002-6285-5982

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 05.02.2022 Kabul Tarihi / Accepted: 05.12.2022

ÖZ

AKCAKAYA, Umut, **Esaret Yıllarını Hatırlamak: I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Askerinin Esaret Deneyimi**, CTAD, Yıl 19, Sayı 37 (Bahar 2023), s. 453-490.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbi'nde dokuz farklı cephede savaşmıştır. Harbin sürdüğü dört yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda iki buçuk milyondan fazla asker silahaltına alınmış, bunların yaklaşık yüzde onu, yani 200 binden fazla asker ise değişik cephelerde düşmana esir düşmüştür. Osmanlı savaş esirlerinin büyük kısmı Rusya ve İngiliz İmparatorluğu topraklarındaki değişik esir kamplarında tutulmuşlardır. Harp esirliği, çok travmatik bir olay olarak hafızalarda yer etmiş; günlük ve hatırat gibi kişisel

* Bu makale yazarın künyesi verilen doktora tezi esas alınarak yazılmıştır: Umut Akcakaya, *Hatıralarda I. Dünya Harbi ve Osmanlı Devleti (Osmanlı Zabıt ve Neferlerinin Gözünden)*, T.C. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2020.

hatırlama kayıtlarında geniş yer bulmuştur. Hatta bazı hatıralar tamamen esaret hayatını ve esareten yurda dönüş yolculuğunu konu almıştır. Esaretin hatıralarda bu derece yoğun şekilde yer alması, bu hayatın fiziksel ve psikolojik zorluklarıyla harp esirleri üzerinde derin izler bırakmasından kaynaklanmıştır. Esaret hayatını konu alan günlük ve hatıralarda düşmana esir düşme anı, esir kamplarına gidiş yolculuğu, esir kamplarında yaşam koşulları, bölge halkına ve kamptaki yabancı ülke askerlerine dair gözlemler ile esareten yurda dönüş konuları üzerinde detaylı açıklamalar yapılmıştır. Resmî evrakların ötesine geçen bu benlik kayıtları sayesinde Osmanlı askerinin esaret deneyiminin detaylı bir resmini çizmek mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Harbi, Savaş Esiri, Esir Kampı, Esaret Hayatı, Esareten Dönüş.

ABSTRACT

AKCAKAYA, Umut, **Remembering the Years of Captivity: Captivity Experience of Ottoman Soldiers in World War I**, CTAD, Year 19, Issue 37 (Spring 2023), pp. 453-490.

The Ottoman Empire fought on eight different fronts in the World War I. During the four years of the war, more than two and half million soldiers were recruited in the Ottoman Empire. Also more than two hundred thousand soldiers, which about ten percent of all recruited soldiers, were captured on different fronts. Most of the Ottoman POWs were held in various prison camps in Russia and British Empire. Captivity of war has been remembered as a traumatic event, and bad memoirs took a wide place in diaries. Some memoirs are entirely about life in captivity and returning to the homeland. The intense presence of captivity in the memoirs is due to the fact that this difficult life left deep traces on POWs. The following topics are explained in detail in the diaries and memoirs about life in captivity. Moment of captivity, going to prison camp, living conditions in prison camps, observations of local people and foreign soldires and return home from captivity. Thanks to these personel self-records that go beyond offical documents, it will be possible to draw a detailed picture of the captivity experience of the Ottoman soldiers.

Keywords: World War I, Prisoner of War, Prison Camp, Life in Captivity, Return from Captivity.

Giriş

Savaş esiri terimi, savaş esnasında taraflardan biri tarafından ele geçirilmiş düşman orudusuna mensup unsurları ifade eder. Bu muharip unsurların hukuki durumu uluslararası antlaşmalarla garanti altına alınmıştır. Savaş esirlerinin

hukuki durumu 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan bazı uluslararası anlaşmalarla gündeme gelmiş, I. Dünya Harbi yıllarında 1906 tarihli Cenevre ve 1907 tarihli Lahey Sözleşmeleri savaş esirlerinin hukuki durumunu belirleyen belgeler olmuştur.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbi'nde dokuz farklı cephede savaşmıştır. Harbin sürdüğü dört uzun yıl boyunca iki buçuk milyondan fazla asker silahaltına alınmıştır. Silahaltına alınanların yaklaşık yüzde onu, yani 200 binden fazla asker ise değişik cephelerde düşmana esir düşmüştür. Savaş esirlerinin büyük kısmı Rusya ve İngiliz İmparatorluğu topraklarındaki değişik esir kamplarında tutulmuşlar, büyük çoğunlu ancak harpten sonra zorlu yolculuklarla yurda dönebilmiştir.

Harp esirliği, çok travmatik bir olay olarak hafızlarda yer etmiş, günlük ve hatırat gibi kişisel hatırlama kayıtlarında geniş yer bulmuştur. Esaretin hatıralarda bu derece yoğun şekilde yer alması, bu hayatın fiziksel ve psikolojik zorluklarıyla harp esirleri üzerinde derin izler bırakmasından kaynaklanmıştır. Bu çalışmada harbin doğal bir parçası olan savaş esirliği konusu işlenecek ve Osmanlı askerinin I. Dünya Harbi'ndeki esaret deneyimi günlük ve hatıralar üzerinden tartışılacaktır. Bu kapsamda; düşmana esir düşme olayı, esir kamplarına gidiş yolculuğu, esir kamplarında yaşam koşulları, bölge halkına ve kamptaki yabancı ülke askerlerine dair gözlemler ile esaretten dönüş konuları üzerinde durularak Osmanlı askerlerinin esaret hayatı göz önüne serilecektir.

Çalışmada değişik rütbelerdeki 17 Osmanlı askerinin yanısıra Osmanlı ordusunda görev yapan Arjantili subay Rafael de Nogales'in ve esir kampında dört uzun yıl geçiren gemi kâtibi Hasan Basri Efendi'nin hatıratından yararlanılmıştır. Bu tanıklıklardan faydalanırken, hatırat türünün kaynak olarak barındırdığı tehlikeler özellikle göz önünde bulundurulmuştur. Bilindiği gibi hatıralar tamamen kişisel bir hatırlama kaydı olup, diğer kaynakların aksine geleceğe seslenmek için kaleme alınır. Yani hatıralar, yazılı kaynaklar içinde nesnelliği en zayıf olan şahitliklerdir. Olayları tamamen hatırat yazarının bakış açısından yansıtır. Hatıralarla ilgili diğer bir tehlike ise hatırlama sürecinin işleyişidir. Tıpkı tarihçi tarafından tarihin üretilmesi gibi hatırat yazımı da tarihin bir yeniden inşasıdır. Bu inşada, kaynak olarak hafıza kullanılır. Ancak hafıza sanıldığı gibi geçmişe ait bilgilerin sınıksız korunduğu bir kasa değildir. Hatırlama süreci, koşullara ve zamana göre değişir. Hafıza her zaman seçicidir ve her seçimde geçmişten yeniden inşa eder. Bütün bu tehlikelere rağmen, hatıralar tarihçi için çok değerli ve vazgeçilmezdir. Hatırat türünün barındırdığı tuzaklar ancak tarih yönteminin iyi seçilmesiyle aşılabılır. Bu kapsamda çalışmada hatıralarla ilgili yapılan tenkit işlemi neticesinde en doğru ve anlamlı şahitliklere ulaşmaya çalışılmış, şahitliklerin arşiv vesikalarıyla, olaylarla ilgili bilinen gerçeklerle ve birbirleriyle mukayesesi konusuna önem verilmiştir.

I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Savaş Esirleri

I. Dünya Harbi'nde yaklaşık 202 bin Osmanlı askeri düşmana esir düşmüştür. En çok esir Filistin Cephesi'nde İngilizlere verilmiş olup, İngiliz esir kapmalarına giden asker sayısı 134 bine ulaşmıştır. Ruslara esir düşen yaklaşık 65 bin askerin büyük kısmı Kafkas Cephesi'ndedir. Bunların yanında yaklaşık 2000 asker Çanakkale'de Fransızlara, 605 asker Romanya Cephesi'nde, 100 asker ise Trablusgarp'da İtalyanlara esir düşmüştür.¹

Ruslara esir düşen yaklaşık 65 bin askerlerden ancak 50 bin kadarı Rusya'ya ulaşabilmiş, kalanı cephe gerisinde ve yollarda hayatını kaybetmiştir. Rusya'ya sevk edilen Türk savaş esirlerinden 10 bin kadarı Sibiry'a, 20 bini Kafkasya'ya, 5000 kadarı Ukrayna'ya ve geri kalanları da Rusya'nın diğer bölgelerindeki esir kamplarına gönderilmiştir. Bu esirlerden ancak 25 bin kadarı ülkeye dönebilmiş, kalanlar esarete hayatını kaybetmiştir.² İngilizlere esir olan askerler ise Hindistan, Mısır, Kıbrıs, Malta, Hindicini gibi farklı yerlere gönderilmiştir.³ Esir düşen 134 bin askerin yaklaşık olarak 113 bini yurda dönebilmiştir.⁴

I. Dünya Harbi'nde esir düşen Osmanlı askerleri, esaret hayatına dair pek çok hatırat bırakmıştır. İlginç bir husus, İngilizlere esir düşen asker sayısının Ruslara esir düşen asker sayısının yaklaşık iki katı olmasına rağmen, esaret hayatını Rusya'da yaşayan askerlerin çok daha fazla hatırat bırakmış olmasıdır. Bu durum, Rus esir kamplarının daha zorlu koşullara sahip olması ve esirlerin hafızalarında derin izler bırakmasına bağlanabilir.⁵

Gerek Ruslara gerekse İngilizlere esir olan Osmanlı askerlerinin hatıralarında, esaret hayatına dair detaylı gözlemler akıtarılmıştır. Bu şahitliklerde ortak yargı, esaret hayatının zorluğu ve esirlerin maruz kaldığı kötü muamelelerdir. Esasında savaş esirlerinin hukukî durumu 1906 tarihli Cenevre Sözleşmesi ve 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'yle düzenlenmiştir. Cenevre

¹ Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 62-63; Cemil Kutlu, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 43, Mayıs 2010, s. 320; Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2018, s. 204.

² Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı 83, Temmuz 2012, s. 4; Kutlu, a.g.m., s. 322-324.

³ Ali Kaşığıun, "I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1, Nisan 2018, s. 76.

⁴ Taşkiran, a.g.m., s. 338.

⁵ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Sayı 34, Sayı 1, Ocak 1999, s. 70.

Sözleşmesi'nde; hasta ve yaralı esirlerin milliyet ayrımı yapılmaksızın tedavi edilmeleri, yaralıların her türlü kötü muameleden korunması, yardım cemiyetlerine engel olunmaması gibi hususlar karara bağlanmıştır.⁶ Lahey Sözleşmesi'nde ise şu esaslar kabul edilmiştir:⁷

- Harp esirleri, onları esir eden şahısların ya da birliklerin değil, düşman hükümetinin yetkisi altında olacaktır.

- Harp esirlerine insanlıkla muamele edilecektir.

- Şahsa ait bütün eşyalar esirlerin mülkiyetinde bırakılacaktır.

- Esir subaylar, hükümetleri tarafından ödenmek üzere, alkonuldukları ülkenin aynı derecedeki subaylarının hak ettikleri maaşı alacaktır.

- Subaylar müstesna olmak üzere harp esirleri ücrete mukabil işçi olarak kullanılabilirlerdir.

- Esir alan devlet esirlere bakmakla mükellef olacak, esirler yiyecek, yatacak ve giyecek hususunda, onları esir eden hükümetin birliklerine yapılanla eşdeğer bir muameleye tabi tutulacaktır.

- Barışın akdinden sonra esirler en kısa zamanda vatanlarına iade edilecektir.

Ancak Osmanlı askerlerinin şahitliklerinden, çoğunlukla bu sözleşmelerin hükümlerine aykırı muamelelere tabi tutuldukları sonucu çıkmaktadır.

Düşmana Esir Düşmek

Cephede muharebe eden bir asker için düşmana esir düşmek oldukça travmatik bir olaydır. Birkaç dakika önce elinde silahı düşmanıyla ölümüne mücadele eden bir asker için esir düşmek kadar onur kırıcı fazla şey yoktur. Nitekim düşmana esir düşme anı hatıralarda büyük bir üzüntüyle hatırlanır. Mülazım Ahmet Hilmi, Sarıkamış önlüğünde Ruslara esir oluşunu şöyle aktarır:⁸

“...Elimdeki tüfikle sanki düşmanı müsademeye davet ediyordum. Bu esnada patlayıp kulağımın altından geçen bir kurşun benim ümidimi alt üst etti... Silahı yere atmak!.. Bu benim için ölmekten daha ağır ve elim idi. Şimdi artık silahsız, müdafaasız, adeta bir kadın gibi kalmışım. ... şimdiye kadar hayatımda hiç de hatırıma gelmeyen ve aklımdan geçmeyen esaret bu suretle başıma geldi.”

⁶ Kaşyüğun, agm., s. 75.

⁷ Karakoç Sarkis, *Sicilli Kavanin 1856-1917 Osmanlı Mevzuat-ı Hukukiyesi Cilt XI*, İstanbul, 1935, s.581-584.

⁸ Merih Baran Erbuğ, *Kayıbolan Yıllar, Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı*, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, s. 172. Benzer aktarımlar pek çok hatıratla görülür. 83. Alay Komutanı Ziya Yergök'ün Sarıkamış önlüğünde esir düşme hikâyesi için bk. Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete, Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları (1915-1920)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 118-120.

Kafkas Cephesi'nde 1916 Temmuz'unda esir düşen Halil Ataman, yaşadığı üzüntü ve çaresizliği dile getirirken hayatına son vermediği için duyduğu pişmanlığı vurgular.⁹ Irak Cephesi'nde Nisan 1916'da İngilizlere esir düşen Taşköprülü Mehmet Efendi de yaşadığı üzüntü karşısında intihar etmek istediğini ancak bunu başaramadığını söyler.¹⁰

Mehmet Sinan Özgen harbin son günlerinde Musul'da esir düşmek üzere iken, elindeki topları tahrip etme emri aldığını söyler. Özgen namlularına kum ve çakıl doldurup ateşleyerek topları imha ettiğini ancak bundan büyük bir üzüntü duyduğunu yazar.¹¹

Esir düşmek, askerleri harbin sıkıntı ve tehlikelerinden kurtarmıyordu. Harp kaidelerine göre yasak olmasına rağmen askerlerin teslim olduktan sonra öldürüldüğüne dair pek çok şahitlik vardır. Mülazım Ahmet Hilmi, Sarıkamış Harekâtı'nda esir olan askerlerin yaşadıklarını şöyle aktarır:¹²

“Her arabada dört beş zabıt sıkışmış bir halde ahzı mevki etmişlerdi (yer almışlardı). Havanın şiddetli bürüdeti (soğuğun şiddeti) herkesi donduracak bir haldeydi. Zavallı ve biçare neferler bu arabaların seyir hareketine kendilerini tabi kılmakta ve o surette yürümek mecburiyetinde buluyorlardı. Fakat onlarda yürümek iktidarı mı kalmıştı?.. yürüyüş kabiliyeti gösteremeyenler Rus süngülerinin altında can verip vücutlarını buzlu sahraların sine'i zulmüne (acımasız kucağına) tek ediyorlardı.”

İhtiyat Zabiti Faik Tonguç, Temmuz 1916'da Ruslara esir düşmüştür. Tonguç esir olur olmaz bir Ermeni neferi tarafından saldırıya uğradığını ancak bir Rus neferinin yardımı sayesinde öldürülmekten kurtulduğunu yazar. Rus neferinin hareketi sayesinde süngülenmekten kurtulan Tonguç, tartaklanmaktan

⁹ Halil Ataman bu konuda şunları yazar; “Çok acı ve son derece ıstırap verici bu kötü durum belki iki üç dakika içinde olup bitmişti. Ne olduğunu bile anlayamamıştık. Ne hazin, ne acıklı ve ne kadar kan kusturucu bir tabloydu o... Esaret... Esaret... Esir düştüm artık, Allahım, Ya Rabbim acı bizlere... Şimdi bir esirdim ve hürriyetim bitmişti... Niçin elimde benüz fırsat varken beynime bir kurşun sıkamamışım? ” ; bk. Halil Ataman, *Harp ve Esaret, Doğu Cephesi'nden Sibiryaya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 111.

¹⁰ Taşköprülü Mehmet Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya, Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 57-58.

¹¹ Mehmet Sinan Özgen kendi silahlarını imha etmenin üzüntüsünü şöyle aktarır; “Ne feci bir durum: Senelerden beri millî varlığımızı, şeref ve namusumuzu korumak için elimizde taşıdığımız bu güzel silahların imhası uğrunda gayretlerimizi sarf ediyor ve onu düşman eline sağlam teslim etmemek maksadıyla adeta birbirimizle yarış yapıyorduk... daba dün topuna, tüfeğine güvenerek hürriyet uğrunda çarpışan bizler, şimdi iradesiz, hürriyetsiz birer mahluk, düşman süngüleri altında yaşayan birer aciz durumda idik.” ; bk. Mehmet Sinan Özgen, *Bolşevizmin Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 125-126.

¹² Erbuğ, *age.*, s. 175.

ve soyulmaktan kurtulamamıştır. Tonguç, ayağındaki çizmelerin dahi Rus askerleri tarafından zorla alındığını ve bir hayli hakarete uğradığını aktarır.¹³

Teslim olan askerleri esaretten öncekinden daha iyi koşullar beklemiyordu. Özellikle hasta ve yaralı esirlerin durumu çok kötüydü. Faik Tonguç'a göre, Rus hatları gerisinde hasta ve yaralı esirleri bekleyen tek şey ölümdü. Tonguç'a göre sözde tedavi edilmek üzere ileri hatlardan toplanıp getirilen esirlerin yüzde onu bile hayatta kalamıyordu. Hastane adı verilen bu çadırlar Türk askerleri için birer ölüm yuvası halindeydi. Tonguç, her sabah 15-20 Anadolu çocuğunun akrağaşları tarafından hazırlanmış büyük çukurlara birbiri üzerine atıldığını üzülererek izlediğini aktarır.¹⁴

Faik Tonguç'un anlattıkları arşiv belgelerinde de sabittir. Başkumandanlıktan Matbûât Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderilen 27 Nisan 1916 tarihli bir yazıda; Rusların elinde bulunan Kars Hastanesinde yaralı Osmanlı esirlerine kötü muamele edildiği, bayılmaksızın yapılan ameliyatlara esirlerin kol ve bacaklarının kesildiği, yanlış tedaviler sebebiyle şehit olan pek çok askerinin bulunduğuna dair hastanede bulunan subaylardan alınan mektupların iletildiği belirtilmiş ve bunların gazetelerde yayınlanması istenmiştir.¹⁵

Kafkas cephesine dair hatıralarda, özellikle Ermenilerin esir askerlere çok kötü muamele ettiğine dair pek çok tanıklık vardır. Faik Tonguç, Rus cephesindeki subaylardan iyi muamele gördüğünü, Ermeni subay ve neferlerinin ise kin ve nefretle hareket ettiğini belirtir.¹⁶ Ermeniler gibi Rus ordusundaki Kazakların da esirlere vahşice muamele ettiği sıklıkla vurgulanmıştır. Kafkas cephesinde Ruslara esir düşen Mehmet Fevzi Taşer, Kazakların esirleri bir dere içinde topladığını, yaralı esirleri palaları ile öldürdüğünü ve bunların başlarını

¹³ Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 169.

¹⁴ *age.*, s.195-196.

¹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 2013, s. 301-306.

¹⁶ Faik Tonguç bu konuda şunları aktarır; “*Bu nankör milletin Türklere karşı sönmek bilmeyen kinleri vardı, bunu her fırsatta göstermekten geri kalmıyorlardı... Biz'e karşı dışarıdan (Ermenilerden) saldırı hareketleri sıklaştıkça, (Rus) neferlerin koruyuculuğu, dostluk bisleri de artıyordu. Onbaşı diyordu ki: ‘Bizim size karşı bir düşmanlığımız yoktur, ben Rusya'nın Don vilâyetinden, siz Anadolu'nun bilmem neresindensiniz, siz şahsen ne bilir, ne de tanırım; askerlik emrediyor, biz de görevimizi yapıyoruz.’*” Tonguç, *age.*, s. 172-185; Ermenilerin kötü muamelelerine dair başka şahitlikler de mevcuttur; “*Ebubekirgilin Mehmet, hasta olan ağabeyi Muhittin'i sırtında taşıyordu. Biraz sonra öldüğünü anladığımız ağabeyini yere bırakmasını söyledikse de o razı olmadı. Geceden bekleyen Rum ve Ermeniler tekrar etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmet'i döverken biri de sopasını sırtındaki ölüye vuruyordu. Böylece dirimize ve ölüme vura vura trene bindirdiler.*” Köstüklü, *agm.*, s. 5.

kestiğini yazar.¹⁷ 1915-1919 yılları arasında Osmanlı ordusunda yüzbaşı ve binbaşı olarak görev yapmış olan Venezuela'lı subay Rafael de Nogales Méndez de gerek Osmanlı gerek Rus askerlerin esirlere kötü davranmadığını ancak Kazakların ve Ermeni komitacıların ellerine düşen yaralı ve savunmasız esirleri acımasızca öldürdüğünü aktarır.¹⁸

İngilizlere esir düşen Osmanlı askerleri de yaşadıklarına hatıralarında yer vermiştir. Ruslar gibi İngilizlerin esirlere muamelesi de harp hukukuna uygun olmamıştır. Mart 1918'de Irak cephesinde esir düşen Hüseyin Fehmi Genişol, esir neferlerin yaşadıklarıyla ilgili detaylı bilgiler verir; “*Hepimizi mükemmel yapılan tel örgülü bir alana soktular. Fakat dipçik, dayak kıyamet gibiydi. Ekmek yoktu ve asker açtı. Biraz ekemek veriyorlardı. Fakat düzen olmadığı için kimi alıyor, kimi alamıyordu.*” Genişol, bu durum karşısında neferler arasında düzenin bozulduğunu ve bir anarşi ortamının doğduğunu aktarır.¹⁹

Esir Kampına Gidiş

Esir düşen askerleri, esir kampalarına uzanan zorlu bir yolculuk bekliyordu. Esir alınan askerler, en yakın cephe komutanlığında gerekli işlemleri yapıldıktan sonra toplama merkezlerine naklediliyordu. Erzurum, Tiflis ve Nargin Adası, Kafkas cephesinde esir düşen askerler için toplama kampı olarak kullanılıyordu. Nitekim Osmanlı esirleri, Rusya'nın muhtelif yerlerindeki kamplara götürülmeden önce ilk esaret tecrübelerini bu merkezlerde yaşıyordu.²⁰ Müttekiben trenlere bindirilerek Rusya içlerine ve Sibirya'ya sevk ediliyorlardı. Subaylar ayrı vagonlarda, nispeten daha iyi koşullarda bulunuyordu. Mülazım Ahmet Hilmi'nin aktardığına göre neferlerin esir trenlerindeki durumları içler acısıydı. Bindikleri hayvan vagonlarının helaları mevcut olmadığından ve nöbetçiler tarafından bir adım harice çıkmaları men edildiğinden defihacetlerini ancak tren yürürken pencereden harice çıkarmak suretiyle yaparlardı. Bunlar arasında tifüs hastalığı baş göstermişti. Her gün vagonlardan dört beş cenaze

¹⁷ *Cepbeden Cepbeye, Esaretten Esarete (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 28-29.

¹⁸ Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl*, Yaba Yayınları, İstanbul, 2008, s.86; Mehmet Necati Kutlu, “Osmanlı Hilalinin Altında Bir Venezuelalı ve Anlatılarında Yer Alan 1915 Yılı Olayları Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XLVI, Sayı 2, Ankara 2006, s. 178.

¹⁹ Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na, Cepbede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 67-68.

²⁰ Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2006, s. 128.

çıklar ve bu cesetler duraklama mahallerinde adeta bir odun parçası gibi dışarı atılırdı.²¹

Kafkasın Sözü gazetesi muhabiri Lev Kapitani, 17 Ocak 1915'de esir kabileleriyle ilgili şunları yazmıştı:²²

“Esir düşen yaralı Türkleri tamamen kapalı kafes vagonlarda uzun süren yolculuğun sonunda getiriyorlardı. İçeride kafesler dolusu insanların kimisi ateşli silahla, kimileri süngü, kılıç yaralarıyla çoğu pansumansız, uzuvları donmuş, aç, ızdırıp içinde insanlar tek bir kitle gibi sıkıştırılmış; kanlar içinde inleyen insan varlıkları, küçücük pencerelere uzatılmış yalvaran eller... Ve böylece trenlerle naklediliyorlardı.”

Budapeşte'de yayınlanan Pester Lloyd gazetesi 2 Haziran 1916'da şu haberi veriyordu. Sarıkamış'da esir edilen Osmanlı askerlerini taşıyan bir katar Sibiryaya giderken bir müddet Penza'da durmuştu. Katar Penza'ya varmadan evvel on iki günden fazla yolda kalmış idi. Esirlerin bulunduğu vagonların kapıları mühürlenmiş ve kapıların açılmaması için kesin talimat verilmişti. Vagonların pencerelerinden korkunç bir koku çıkıyordu. Ancak ne demiryolu memurları ne de katarı sevk eden kondüktörler kapıları açmağa cesaret edemiyorlardı. Bunun üzerine Petersburg'a bir telgrafnâme çekildi ve ancak üç gün sonra alınan cevapta vagonların tahliyesi emrolundu. Vagonlar açıldığında içinde bulunan yaklaşık yedi yüz esirin feci şekilde can verdiği anlaşıldı.²³

Yedek Subay Vehbi Özkan'a göre esarete iki yol vardı; “*Ya ölüm, ya çile*”. 80-90 esir kırk kişilik vagonlara koyun sürüsü gibi doldurulmuş, tuvalet için dışarı çıkma imkânı dahi verilmemişti. Özkan, yaklaşık kırk gün süren yolculuk

²¹ Erbuğ, *age.*, s.176.

²² Bingür Sönmez, “Sarıkamış-Kafkas Cephesinden Sonra Yerli Halk ve Esirlerin Durumu”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak (20-21 Kasım 2014)*, Uluslararası Sempozyum, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2014, s. 325; İsveç Kızıllaç temsilcisi Graf Londrof, Sarıkamış'ta esir düşerek Rusya içine sevk edilen Osmanlı askerlerinin durumunu şöyle tarif etmekteydi; “*İzdihamdan, kokudan yanlarına varılmayan, kapıları kilitli ve içerisi tuka basa Osmanlı esirleri ile dolu büyük bir tren 1915 Ocak ayının sonunda Sirğan istasyonuna geldi. İçindeki esirler, insan kılığından çıkmış, aklıktan renkleri sararmış, yanakları çökük, elmacık kemikleri dışarı fırlamış, kımıldayamayacak şekilde yorgun ve kuvvetten düşmüş, elbisesiz, ayakları çıplak, kâinatta mevcut bütün bulguncu hastalıklarla müptela bir haldeydi. Bu feci manzara insanların yüzlerini kızartacak ve kalplerini sızlatacak derecedeydi.*” Kaşığıuğun, *agm.*, s. 77.

²³ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Belge No: 179, s. 322-323; Mirliva İhsan Latif Sökmen de benzer bir tablo çizer. Yirmi beş gün boyunca vagonlardan dışarı çıkarılmaksızın sefalet içinde ve kuru tahtalar üzerinde yatarak yolculuk ettiklerini, temizlenmemekten doğan sıkıntıları biraz olsun hafifletmek için vagonda bulunan tuvalet yerindeki su ile ve sıra ile çamaşırlarını yıkadıklarını ve vagon pencereleri dışına asarak eksi 30 derece soğukta kurutmaya çalıştıklarını anlatır. İhsan Latif, *Bir Serenam-ı Harp*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 11.

enasında yüzlerce esirin bu kötü koşullarda hastalanarak yolda hayatını kaybettiğini aktarır.²⁴

Tren yolculuğu sona erdiğinde de çile bitmiyordu. Rusya içlerinde demiryolunun ulaşmadığı noktalara yürüyerek gidilmesi gerekiyordu. Mülazım Ahmet Hilmi'ye göre bu yürüyüş ölüm yürüyüşüydü. Ahmet Hilmi, demiryolundan itibaren 120 kilometrelik yolu kızaklarla iki günde katettiklerini, havanın korkunç soğuk olduğunu, efradın bir kısmının bu yolu yaya olarak yürüdüğünü, çoğunun ayakkabılarının yırtık olduğunu ve hatta bazılarının ayaklarının çıplak olduğunu, bu feci maznara karşısında Rus kadınlarının gözyaşlarını tutamadığını ve esir neferlere yiyecek vererek yardım etmeye çalıştığını yazar.²⁵ Ahmet Hilmi'nin aktardığı acılı manzaralara ve buna karşı Rus kadınlarının gösterdiği merhamete Ziya Yergök de şahit olmuştur. Yergök bir Rus kadınının eksi 30 derecede kar üstünde yürüyen bir Türk esirine çıkarıp kendi ayakkabılarını verdiğini ve şöyle bağırdığını nakleder; “*Böyle perişandımız niçin muharebeye girdiniz?*”²⁶

Filistin ve Irak cephelerinde İngilizlere esir düşenleri ise önce Mısır'a veya Basra'ya ve oradan da Hindistan'a uzanan uzun bir yolculuk bekliyordu. Musul'da esir düşen Mehmet Sinan Özgen, tren yolu ve Dicle Nehri'nde işleyen vapurlar vasıtasıyla Basra'ya sevk edildikleri aktarır. Özgen, İngilizlerin kurduğu ulaştırma hatlarına duyduğu hayranlığı gizlememiştir. Bu ulaşım hatları sayesinde Basra'daki esir kampına ulaşmak zor olmamıştır.²⁷ Kutü'l-Amâre güneyinde esir düşen Taşköprülü Mehmet Efendi'nin yolculuğu Basra'da son bulmamış,

²⁴ Vehbi Özkan, *Esaret Yıllarım, Asteğmen Vehbi Bey'in Sibirya'dan Kaçışı*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2017, s. 18-19; Faik Tonguç, Sarıkamış'tan Moskova'ya doğru yapılan tren yolculuğunu şöyle anlatır; “*Cebennem sçağında vagon içinde, pencereler kapalı olarak üç gün acı ve derin bir üzüntü içinde bekledik. Su bile dirhemle verildiğinden bayımlar, hastalananlar çoğalıyordu. Yemek içmek gibi zorluklardan başka pencereden bakmak bile yasaktı. Bu durumdan kimsenin şikayete hakkı çünkü esirdik, hem de memleketimizdeki deyişle ‘Moskof elinde esir’dik.*” Tonguç, *age.*, s. 200-201.

²⁵ Erbuğ, *age.*, s. 178; Osmanlı esirlerinden Fahrettin Erdoğan, bu çileli yolculukta hayatından tamamen vazgeçtiğini söyler; “*Bir sabah Samara'ya geldik. Ben hastalığım ve zafiyetimden ötürü çok bitkindim. Fırtınanın tesiriyle de kuvvetim kesilmişti. Kafitemiz ve gardiyanlar çabuk çabuk ilerliyorlardı. Ben takatim kesildiği için karlar üstüne diz çöküp kaldım, gardiyanlara ‘Ben artık gidemiyorum, rica ederim beni vurunuz!’ dedim. Bunu işiten gardiyanlar ‘Allah’ım bu ne zulümdür!’ diye ağlamaya başladılar.*” Merve Üner, *1. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya'daki esir Kampları*, Basılmamış Doktora Tezi, Balıkesir, 2016, s. 42.

²⁶ Yergök, *age.*, s. 140; Tahsin İybar da Rus kadınlarının merhametine şahitlik eder; “*Kasaba kenarında bazı köylü kadınları ellerin başındaki muhafızlara yüksek sesle bir şeyler bağıyorlardı. Rusça bilenlerin tercümesiyle anladık ki basta ve yaralıları için: ‘Niçin halktan kızak toplamadınız da bunları yürütüyorsunuz?’ diyorlarmış.*” Tahsin İybar, *Sibirya'dan Serendib'e*, Ulus Basımevi, Ankara, 1950, s. 31.

²⁷ Özgen, *age.*, s. 133-134.

denizyolu ile Burma'daki esir kamplarına götürülmüştür.²⁸ 1918 Mart'ında Bağdat'ta esir düşen Hüseyin Fehmi Güneşol, vapurla Basra'ya götürüldüklerini ve üç ay burada kaldıklarını söyler. Genişol, Basra'da zorlu şartlarda ağır angaryaya tabi olduklarını aktarır. Türk esirlerinin bir kısmı Ağustos ayında gemilerle Bombay'a ve buradan trenle Bellary kampına götürülmüştür.²⁹

Harbin son günlerinde Filistin'de İngilizlere esir düşen Sokrat İncesu ise Mısır'daki Seydibeşir kampına götürülene kadar insanlık dışı muamelelere maruz kaldıklarını aktarır. İncesu, yolda yiyecek olarak ancak soğan dağıldığını, sudan ve hatta tuvalet imkânından dahi mahrum bırakıldıklarını yazar. Nitekim Çanakkale'de esir aldıkları İngiliz esirlerine gösterdikleri şefkatle bu durumu kıyaslamaktan geri durmaz.³⁰

Zabitlerin Esaret Hayatı

Rus devleti, sayıları iki milyonu bulan savaş esirlerini barındırma konusunda büyük sıkıntılar yaşamıştır. Bu nedenle kışlalar, hapishaneler, fabrikalar gibi birçok birim esir kampı haline dönüştürülmüştür. Ancak bunlar da ihtiyacı karşılamayınca esirlerin bir kısmı esir kampları dışında “dom” denilen ev sistemiyle iskân ettirilmiştir. Sivil şahıslardan kiralama yoluyla alınan bu evlerin kirası, esir subaylara Rus hükümetince verilen maaştan kesilerek ödenmiştir.³¹ Rusya'daki Osmanlı esirlerinin bir kısmı esir kamplarında kalmışlar, diğer bir bölümü ise esareti kampa dönüştürülen köylerde geçirmişlerdir.³² Bu köylerde

²⁸ Taşköprülü Mehmet Efendi'nin Kutü'l-Amâre'den Burama'ya uzanan yolculuğu için bk. Taşköprülü Mehmet Efendi, *age.*, s. 59-94.

²⁹ Genişol, *age.*, s. 71-77.

³⁰ Sokrat İncesu Çanakkale'de esir aldıkları İngiliz askerlerine gösterdikleri muameleyi şöyle anlatır; “O anda aklıma Arıburnu'nda esir olduğumuz İngiliz askerleri geldi. Bir çoklarını ağır ağır yürüterek, yürüyemeyecek derecede bitkin olanlarını da sırtımızda taşıyarak şefkatli sıbbiye erlerimize teslim etmiştik. Hepsini muayeneden geçirildikten sonra ağır yaralı olanlar revir çadırında bakıma alındı. Hafif yaralıları pansumanlar yapılarak bizim yediğimiz mercimek çorbasından birer dolu tas verildi. Hatta hiç unutmam, tayınla mercimek çorbasını bitiren bir İngiliz esiri eliyle sigara işareti yapınca Kırmastalı Yusuf belinden çıkardığı tütün kesesini İngilizlerin önüne atarak: ‘Sende kalsın, ben başka yerden bulurum,’ diye Türk nezâket ve misafirperverliğinin en güzel örneklerinden birini vermiş oldu.” *Çanakkale Hatıraları, Cilt I*, Arma Yayınları, İstanbul, 2001, s. 330.

³¹ Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 80-95.

³² Rusya'daki esir kampları bir merkezde olmayıp, ülkenin muhtelif yerlerinde bulunmaktaydı. Kafkasya, Ukrayna, Rusya, Sibirya, Mançurya ve Dış Moğolistan Türk esirlerinin yerleştirildiği bölgelerdi. Osmanlı esirlerinin Rusya'ya tutulduğu kamplardan bazıları şunlardır; Moskova'da bulunan Kozohova Karantina Kampı; Moskova'nın 350 km kuzeydoğusunda bulunan Varnavino Kampı; Moskova'nın 400 km kuzeydoğusunda bulunan Vetluga Kampı; Kuzey Buz Denizi kenarında bulunan Arhangelsk kampı; Makaryef Kampı; Moskova'nın yaklaşık 200 km güneybatısında bulunan Kaluga Kampı; Uralsk Kampı; Sibirya'da bulunan Krasnoyarsk Kampı;

esirler ya boşaltılmış evlerde topluca kalmış ya da köylü ailelerin yanına ikişer üçer verilerek barınmışlardır. Bu esirlerin hatıralarında, Rus köylülerinin yardımseverlikleri şükranla anılmıştır.

Hatıralar incelendiğinde, harbin ilk dönemlerinde Rusya'daki esir kamplarında subaylar için koşulların nispeten katlanılabilir olduğu görülür. Esir subaylara 50 ruble, üstsubaylara (binbaşı, yarbay ve albay) 75 ruble maaş verilmiş, esirler de bu parayla temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır.³³ Maaşlar, bazen de kamp bakkalından ücret kadar alışveriş yapma hakkı şeklinde verilmiştir. Ücret karşılığında, yerli halk tarafından işletilen veya kendi işlettikleri tabldotlardan yemek yiyebilmişlerdir. Tabii ihtiyaçların giderebilmesi, ancak bu maaşları zamanında ve tam olarak alabilmeleriyle mümkün olabilmıştır. Maaşların eksik ve düzensiz verildiği durumlarda, işe ve ihtiyaçların karşılanmasında zorluklarla karşılaşmıştır. Maaşlar konusu, kamp yönetiminin düzeni ve iyi niyetiyle dorudan bağlantılıdır. Hatıralarda, maaşların ödenmemesi ve kamp bakkallarının olumsuz tutumuyla ilgili pek çok yakınmada bulunulmuştur.³⁴

Lahey Sözleşmesi esaslarına göre zabitler esir kamplarında çalıştırılmıyorlar, bu sayede bolca boş zamanları kalıyordu. Boş kalmak ve bir meşgale bulamamak, ayrıca sıkıntı yaratan bir durum olmuştur. Bu nedenle gerek boş zamanı doldurmak, gerekse kişisel gelişim için zabitler çoğunlukla yabancı dil öğrenme gayretine girmişlerdir. Nitekim esir kamplarında Osmanlı subayları, Alman ve Avusturya subayları ile yakınlık kurmak ve bunlardan dil öğrenmek fırsatını bulmuştur. Ziya Yergök, kampın adeta bir yatılı üniversiteyi andırıldığını söyler. Tüm esirler kendi odasında bir dersle meşguldür. Türkler Almanca, Fransızca ve Macarca öğrenmektedir. Ayrıca fizik, kimya, matematik gibi fen derslerine de çalışanlar çoktur. Kamptaki Türk subayların büyük kısmı Almanca'yı öğrenmiştir.³⁵

Osmanlı askerleriyle müttefik Alman ve Avusturyalıların berbarer tutulduğu kamplarda daha canlı bir ortam olduğu ve esirler arasında olumlu bir etkileşim doğduğu görülür. Ziya Yergök, Krasnoyarsk kampının bir gününü şöyle özetler. Harbin ilk zamanlarında Krasnoyarsk'da 200 Türk, 200 Alman, 2600

Moğolistan-Çin sınırına yaklaşık 500 km uzaklıkta bulunan Çita Kampı; Samara, Tomsk, İrkutsk, Troyskosavsk (Kahta), İrbit, Barnaul, Kazan, Simbirsk ve Ufa Kampları. Detaylı bilgi için bk. Akkor, *age.*, s. 123-171.

³³ Yergök, *age.*, s. 137; İybar, *age.*, s. 35; Taşkıran, *age.*, s. 318.

³⁴ M.Fuad Tokad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış Sibirya Günlükleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 89, 91, 93, 134; Tonguç, *age.*, s. 249.

³⁵ Yergök, *age.*, s. 154; Ahmet Hilmi de onu teyit eder; “*Orduğah bu sayede bir darülrifan (kültür) yuvası ve feyz halini iktisap etti.*” Erbuğ, *age.*, s. 185.

Avusturyalı subay ve üst subay, 1000 kadar da er vardır. Sabah kahvaltısından sonra yapılan ilk iş gazete ve ajans haberlerini almaktır. Harbin seyrine göre haberler bazen sevinç, bazen de üzüntü yaratmaktadır. En çok sulh haberleri beklenmektedir. Öğle yemeğine kadar hatırat yazmak, sabah gezintisi yapmak, spor yapanları seyretmekle vakit geçirilmektedir. Öğle yemeğinden sonra değişik dersler yapılmakta, futbol maçları seyredilmekte ve icra edilirse konferanslar dinlenmektedir.³⁶

Faik Tonguç ise harbin ilerleyen dönemlerinde daha küçük bir kamp olan Vetluga'ya bağlı Domçirkina kampındaki hayatı şöyle anlatır:³⁷

“Saat sekizde, Çinövnük denilen maymun suratlı subayın ‘raz, duva, tri’ diye yoklama yapan sesiyle yahut ‘starşi’ (çavuş) cenaplarının kalın, gür bir tonla söylediği ‘stavat gosbodar’ sözleriyle tahta kerevitlerin gıcirtısı arasında, deliklerinden otları dökülen yataklardan kalkılır, teneke muslukta hafif tertip el yıkandıktan sonra, akşamdan kalan iki üç haşlanmış patatesle bir iki bardak şekersiz çay içilir. Eğer havanın ve çavuşun gönlü olursa öğleye kadar bahçede dolaşılır. İki şarttan biri eksikse, oda içinde gezilir, pencereden nehir, köprü seyredilerek öğleye erişilir. Öğle yemeği; üzeri ayçiçeği yayığla hafifçe yaldızlanmış bir porsiyon patates çorbası, ekmeğe yerine haşlanmış patates... İkinci kahvaltısını da bir iki patatesle geçirdikten sonra, akşam için aynı yemeğin hazırlanmasına başlanır, yatıncaya kadar konuşarak veya biricik Fransızca kitabımızı okuyarak vakit geçirmeye çalışılır.”

Esir subayların kamp dışına çıkışları ve sivil halkla temas imkânı, değişik kamplarda ve değişik dönemlerde farklılık göstermiştir. Bazı dönemlerde bu konuda esnek davranılırken, bazı dönemlerde çarşıya çıkmaya ve halkla temasa engel olunmuştur. Genelde yanlarına muhafız erleri verilerek çarşıya çıkmalarına müsaade edilmiştir.³⁸ Esir subayların temel işlerini görmek için yanlarına emir erleri verilmiş, bunların harçlıkları subaylar tarafından ödenmiştir. Erzak alışverişi, yemeklerin hazırlanması, bulaşıkların yıkanması gibi hizmetler bu emirerleri tarafından yürütülmüştür.

Hatıralarda Rus askerlerinin esirlere mulamelesine de değinilmiş ve bu konudan yakınılmıştır. Ziya Yergök'e göre rütbe farkı sadece maaşta ve ikametgâhta göz önüne alınıyor, başka hususlarda erlerle rütbeliler eşit muamele görüyordu. Rus subay ve erlerine yapılacak itirazın sonucu dipçik ve kırbaçtı.³⁹

³⁶ Yergök, *age.*, s. 161-162.

³⁷ Tonguç, *age.*, s. 258.

³⁸ Tokad, *age.*, s. 214, 261; Yergök, *age.*, s. 157; Erbuğ, *age.*, s. 182-183.

³⁹ Yergök, *age.*, s. 156.

Faik Tonguç da benzer şeyler söyler; “*Mutaassıp askerler bize ezîyet ve hakaret etmekten zevk duyarlar; küçük bir şeyi bahane ederek söylemedikleri söz kalmazdı.*”⁴⁰

İhsan Latif Sökmen, özellikle esir neferlerin çok ağır muamelelere maruz kaldığını aktarır. Neferler en eski ve kötü durumdaki barakalarda kalmaktadırlar. Bunlara çoğu zaman yalnızca bir parça kuru ekme verilmekte ve aç bırakılmaktadırlar. Bu konudaki şikâyetlerini dile getirdiklerinde Kazak askerlerin telgraf tellerinden yapılmış kırbaçlarıyla dövülmektedirler. Sökmen’e göre Osmanlı erleri en barbar ve vahşi kavimlerin bile harp esirlerine yapamayacakları muamelelere maruz kalmaktadır.⁴¹

Harbin ilerleyen dönemlerinde kamplardaki koşullar git gide kötüye gitmiş, Rusya’da yaşanan iç sıkıntılar esirler üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır.⁴² Bir yandan esirlerin sayısı artarken,⁴³ diğer yandan kıtlık baş göstermiş ve fiyatlar yükselmiştir. Beslenme en önemli sorun haline gelmiştir. Ahmet Hilmi, kamp koşullarını şöyle tasvir eder:⁴⁴

“Ekmekler Rusların ‘çürnihilep’ temsiye ettikleri (ismini verdikleri) siyah çamurdan başkası değildi. Bu da ancak her adama, yevmiye (günlük) yüz dirhem ‘320 gr.’ bir miktarda verilirdi. Bu ekmekler mukaddema (eskiden) Ruslar tarafından ancak hayvanata verilir ve sokaklarda, çöplüklerde mebzulen (bolca) görülürdü. Fakat harp yılları uzadıkça zabitan bile bu ekmeklere hasret ve müştak kalmışlardı. Et her zabite haftada ancak yüz, yüz elli dirhem, ‘320-480 gr.’ miktarında verilirdi. Bunların da kısmı azamisini ihtiyar ve hastalıklı at etleri teşkil ederdi. Ordugâh dahilinde öyle bir açlık ve safalet hüküm ferma idi ki, köpek eti ayı eti bile yenirdi. ...parasızlık yüzünden bir gün boyu aç kalmış ve halini kimseye anlatamamış Türk zabitanı olduğunu işittik... Herkes artık hayatından bıkmış ve usanmıştı. Zillet (aşağılanmışlık) ve sefaletle esir olarak yaşamaktansa, ölmeyi arzu edenler pek çoktu.”

Aynı bölgede esir tutulan Halil Ataman da bu durumu doğrular. Zaman ilerledikçe yiyecek ve içecek meselesi daha kötüye gitmekte ve iâşe düzeni her gün biraz daha bozulmaktadır. Bazen tüm günü acı ayçiçek yağı ile yapılmış patates çorbasiyla geçirmektedirler. Bununla beraber Ataman, Rus halkının da

⁴⁰ Tonguç, *age.*, s. 220.

⁴¹ İhsan Latif, *age.*, s. 41.

⁴² Yergök, *age.*, s. 159; Tokad, *age.*, s. 279; İybar, *age.*, s. 38.

⁴³ Kranoyarsk esir kampının 1914 sonbaharında mevcudu 8000 iken kısa süre içinde bu rakam 14.000’e çıkmıştır. Cemil Kutlu, “Krasnoyarsk’ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 32, Şubat 2007, s. 249.

⁴⁴ Erbuğ, *age.*, s. 189-190.

kıtlık içinde kıvrandığını ve bazen bu yemeği bile bulamadığını ilave eder.⁴⁵ Ataman, 1917 ortalarında günlük istihkakın 125 gram çoruhıleb (siyah ekme) ve gündelik bir öğün kaşe pilavına düştüğünü aktarır.⁴⁶ Faik Tonguç da 1916 sonundan itibaren un kalmadığı için beyaz ekme alamadıklarını, “*içine çamur doldurulmuş benzeyen çavdar, yulaf ekmeği*” yemek zorunda kaldıklarını yazar.⁴⁷ Tonguç, rublenin süratle değerini kaybettiğini, bu nedenle esirlere verilen 50 ruble maaşın eridiğini ve ancak açlıktan ölmeyecek kadar gıda alabildiklerini söyler.⁴⁸

Osmanlı esirlerinden Mehmet Asaf, Vetluga kampında verilen yemeği şöyle tarif eder. Esirler açlıktan ölecek gibidir. Kampta et diye verilen kar altında saklanan kurtlanmış öküz ve manda kafalarıdır. Bunları suda haşlayarak yemektedirler. Ancak çok kötü kokması nedeniyle çoğu zaman istifra etmektedirler. Ekme miktarı 170 gramdır. Yazın ince ince doğranmış olarak küplere basılan ve kışın konserve niyetine kullanılan lahana yaprağıyla çorba yapılmakta, ancak bunu da kokusundan dolayı içememektedirler.⁴⁹

Kafkaslardaki esir kampları ve özellikle Nargin kampı⁵⁰ için yazılanlar yürek burkucudur. Bakü’de çıkan Hümmet gazetesinin 28 Kasım 1917 sayısında Neriman Nerimanov, Nargin Adası esir kampında gördüklerini şöyle aktarmıştır:⁵¹

“Keşke bu cezireye gitmez olaydım. Keşke bir deri bir kemik bedenleri, fersiz gözleri, ahu zar eden bu insanları görmez olaydım. Keşke, “Efendim, su!”, “Efendim, yemek!”, “Efendim, giyecek!” sözlerini işitmez olaydım. Keşke, çıplak, dudakları soğuktan titreyen, yüzleri morarmış anasız babasız çocuklarla konuşmamış olaydım. Keşke hastanede, başları kerpiç üstünde

⁴⁵ Ataman, *age.*, s. 145.

⁴⁶ *Age.*, s. 164.

⁴⁷ Tonguç, *age.*, s. 220-221.

⁴⁸ *Age.*, s. 202; Tonguç’un esaret arkadaşı Mustafa Fevzi Taşer de aynı sıkıntıları not eder; “*Zaten beyaz ekme yüzü göremiyorduk. Çavdar, yulaf, kara bakla denilen nesnelere mamul mor yüzü mide bulandıran ekmeğe de hasret kalyorduk.*” *Cepbeden Cepbeye*, s. 77.

⁴⁹ Üner, *agt.*, s. 66.

⁵⁰ Nargin adası, Rusya’nın Kafkasya coğrafyasındaki en büyük toplama kampıydı. Esirlerin Rusya ve Sibiryaya içlerine sevk edilmeden önce kaldıkları son kamptı. Kamp, yola devam eden esirler için kısa süreli bekleme yeriydi ancak uzun süre kalanlar da olmuştu. Kalanlar, çoğunlukla küçük rütbeli askerler ve erler idi. Subaylar, fırar edebilir endişesiyle Sibiryaya’nın iç kısımlarına gönderiliyordu. Yaklaşık bir kilometrekarelik yüzölçümüne sahip olan ada, savaştan önce Rusya’nın ağır suçluları tuttuğu bir hapisane olarak kullanılıyordu. Adada çok miktarda yılan vardı, bu yüzden “Yılan Adası” olarak da adlandırılıyordu. Türk esirlerce buraya “Cehennem Adası” adı verilmişti. Akkor, *agm.*, s. 209.

⁵¹ Sönmez, *agm.*, s. 327.

can veren yiğitlere rast gelmemiş olaydım. 1200 insan evladı şu anda ölüm nöbetinde bekliyor. 6000'i de bu nöbete hazırlanıyor. Tifo mu, veba mı ya da bulaşıcı olmayan başka bir hastalık mı bunları adaya kurban edecek olan acaba? Yok, yok! Açlık! Susuzluk ve soğuk! Asıl felaketi getirecek olan..."

Osmanlı esirlerinden Süleyman Nuri, Nargin adasındaki menüyü şöyle anlatır; Sabahları ekmek ve karavana kaplarıyla getirilen bulanık su halinde çay, akşamları da bulgur tanesi gibi ot tohumu taneleri ve soyulmamış patateslerden yapılmış topraklı taşlı çorba.⁵²

Hatıralarda vurgulanan bir husus harbin ilerleyen yıllarında Rusya'da iç karışıklar çıkmasıyla esirlerin durumu daha kötü bir hal aldığıdır. M.Fuad Tokat, 1917 İhtilali ile yaşam koşullarının zorlaştığından şikâyet eder. İhtilalle beraber her şey pahalılaşmış ve paranın kıymeti kalmamıştır. Beyaz ekmeğe, şeker ve çay bulunamaz olmuştur. Bunlar ancak nadiren karaborsada bulunabilmektedir. Bu koşullarda tabldotlar da keyfiyet ve kemiyetçe gündün güne düşerek nihayet öğle, akşam sadece bir tas sulu çorbaya kadar inmiştir.⁵³ Bununla beraber açlık sadece esirlere özel bir durum olmamıştır. Faik Tonguç, Rus halkının da kıtlık yüzünden büyük sıkıntılar yaşadığını aktarır.⁵⁴

Esir kamplarında yaşanan diğer bir sıkıntı ise ısınma ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu sıkıntı, özellikle kışın şok şiddetli geçtiği Rusya içindeki kamplarda çok hissedilmiştir. Halil Ataman, Sibirya'daki esir kampında henüz kasım ayında eksi yirmi derece soğuk olduğunu, odun ve kömürsüzlükten soğukta oturmak zorunda kaldıklarını yazar.⁵⁵ Faik Tonguç ise odunsuzluktan dolayı ocak ayında eksi on beş derecede sobayı günde bir defa kısa süre yakabildiklerini aktarır.⁵⁶

⁵² Süleyman Nuri'ye göre Nargin'deki esirler için yaşamakla ölmek arasında bir fark kalmamıştır; "Bir günde bizim de belki ebedi mekânımız olması pek de ihtimalden uzak olmayan ve adanın diğer kısmına nazaran daha hâkim mevkiî olan kuzey tarafı ucuna, ölen esirleri gömdüklerini işittiğimiz yeri görmek ve bu vesileyle onları ziyaret etmiş olmak için, bir gezinti yapmaya gittik. Orada yegâne açık bulunan bir çukura yaklaştık, çukur henüz yarı yarıya doluydu, çukurun içine atılmış ölümlerin, üzerlerine kalın bir tabaka kireç serpiştiği için ölümleri saymak mümkün değildi... Buradan koğuşa gelince, bizden kademli olan erlerden çukurların elliler kişilik olarak kazıldıklarını, her gün ölenleri sırayla balık istifi koya koya 50 kişi tam olduğu tekmil haberi verilince, çukur kapatılarak diğer bir çukurun hemen orada ve yabut da yakın civarında kazıldığını söylediler." bk. Betül Aslan, "I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 42, Mart 2010, s. 288-289.

⁵³ Tokat, *age.*, s. 279.

⁵⁴ *age.*, s. 223, 238; İybar, *age.*, s. 38; *Cepbeden Cepbeye*, s. 77.

⁵⁵ Ataman, *age.*, s. 178.

⁵⁶ Tonguç, *age.*, s. 279.

Açlık ve bozuk sıhhi koşullar neticesinde salgın hastalıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Halil Ataman, böyle bir salgın sonunda kamptaki 14 bin esirden 11 binin hayatını kaybettiğini yazar. Bunların arasında 60 Türk zabiti de vardır. Bu ölümler büyük bir mezarlık oluşturmuş, esirler mezarlığın ortasına bir anıt sütun dikmişler ve üstüne şöyle yazmışlardır: “1914 Ciban Harbi’nde müttefik ordularından Rusya’ya esir düşüktükten sonra burada ölenlerin hatırasına.”⁵⁷

Hatıralarda değinilen bir diğer konu da Kızılhaç gibi yardım kuruluşlarının yaptığı yardımlardır. Ziya Yergök, Kasım 1917 devriminden sonra 10 rublelik bir malın 200-300 rubleye kadar yükseldiğini, buna karşılık maaşların artırılmadığını, sefalet ve perişanlığın dayanılmaz hale geldiğini, ancak Kızılhaç gibi cemiyetlerin yardımlarıyla hayatta kalabildiklerini aktarır.⁵⁸ Zor zamanlarda yapılan bu yardımların önemi vurgulanırken Kızılay’ın bu husustaki zafiyeti üzüntüyle anılmıştır. Yergök, Kızılhaç heyetlerinin esir Osmanlı subaylarına da senet karşılığında para verdiğini, Kızılay Cemiyeti’nin de yardım için teşebbüste bulunduğunu haber aldıklarını ancak 15-20 paket sigaradan başka bir şey alamadıklarını yazar.⁵⁹ Ahmet Hilmi ise esirlere olan ilgisizliği nedeniyle Osmanlı hükümetini suçlar; “Hükümetimiz esirlerin, dört senede bir kere olsun halini sormamış ve sordurmamıştır.”⁶⁰

Osmanlı Devleti’nin yabancı ülkelerdeki Türk savaş esirleri konusunda tamamen kayıtsız kaldığı kanaati tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti*, 1916 yılından itibaren bu konuda yoğun çaba harcamıştır. Rusya’daki esirlere yapılacak yardımları koordine etmek amacıyla 1917 yazında Kopenhagen’da bir Hilal-i Ahmer Temsilciliği kurulmuştur. Bu temsilcilik aracılığıyla Rusya’daki savaş esirleri hakkında gerekli bilgilere ulaşmaya ve planlanan yardımları esirlere ulaştırmaya gayret edilmiştir. Ancak Rusya’daki siyasi kriz ve iç karışıklıklar nedeniyle esirlere verilecek nakdi yardımların ulaştırılmasında büyük sıkıntı yaşanmıştır. Nitekim bu nakdi yardımların etkin bir teşkilata sahip olan Kızılhaç vasıtasıyla ulaştırılmasına çalışılmıştır. 15 Aralık 1917 tarihli Brest-Litovsk Mütarekesi’nden sonra Osmanlı Sefaret Heyeti ile Petrograd’a gelen *Hilal-i Ahmer* temsilcisi Yusuf Akçura, yardım faaliyetlerini

⁵⁷ Ataman, *age.*, s. 164-165. Anıtın yapıldığı dönemde kampta bulunan Hasan Basri Efendi, masraflar için zabıt başına bir ruble yardım toplandığını aktarır. Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Katibinin Esaret Hatıraları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 223; Faik Tonguç, gıda eksikliği, kötü koşullar ve esaretin zorlu şartları nedeniyle bazı subaylarda akli rahatsızlıklar dahi görüldüğünü aktarır; “Arkadaşlar arasında verem, kansızlık hastalıkları artmakta ve hastaneyi kaldırımlar gün geçtikçe çoğalmaktadır. Genç bir subayın feci şekilde aklını bozması, muhafızları bile üzüntü içinde bıraktı.” Tonguç, *age.*, s. 278.

⁵⁸ Yergök, *age.*, s. 166; Tonguç, *age.*, s. 281.

⁵⁹ Yergök, *age.*, s. 159.

⁶⁰ Erbuğ, *age.*, s. 191.

buradan organize etmeye başlamıştır. Ancak bütün bu gayretlerin tatmin edici sonuçlar verdiğini söylemek mümkün değildir. Gerek Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi kriz, gerek Hilal-i Ahmer Cemiyetinin yeterli ve etkin bir teşkilata sahip olmaması ve gerekse Rusya'da süren iç savaş nedeniyle yeterli miktarda yardım tahsis edilememiş ve esirlere ulaştırılamamıştır.⁶¹

Rusya'daki Osmanlı savaş esirlerine yardım konusunda faaliyet gösteren diğer bir organizyon da *Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* olmuştur. Bu cemiyet özellikle Nargin adasında tutulan Osmanlı esirlerinin yaşam koşullarını geliştirmek için çaba harcamıştır. Cemiyet faaliyetlerini Azerbaycan halkından topladığı yardımlar sayesinde yürütebilmiştir. Ayrıca Osmanlı askerlerinin esir kamplarından kaçarak yurda dönebilmesi için cemiyet üyelerinin gizli yardımları olmuştur. Bu durum karşısında Rus yetkilileri cemiyetin faaliyetlerini kısıtlamıştır.⁶²

Neferlerin Esaret Hayatı

Esaret hayatıyla ilgili kaleme alınan hatıraların büyük çoğunluğu zabıtlere aittir. Bu sayede zabıtlerin esaret deneyimi ile ilgili pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Ancak neferlerin koşulları ile ilgili çok az tanıklık aktarılmıştır. Bu bağlamda Hüseyin Fehmi Genişol'un hatıratı özel bir öneme sahiptir. Irak Cephesi'nde 1918'de esir düşen Genişol, üç ay Basra'da, iki yıldan fazla Hindistan'da Bellary esir kampında ve müteakiben iki ay da Mısır'daki Bilbeis kampında kalmıştır. Hatıratında, İngiliz esir kamplarında neferlerin hayatıyla ilgili detaylı gözlemler aktarmıştır. Genişol yazdıklarını, çizdiği resimlerle desteklemeyi de ihmal etmemiştir. Bunun yanında, 1918 Eylül'ünde Filistin'de esir düşerek Mısır'da 17 ay esir kampında kalan İbrahim Arıkan da neferlerin esaret koşullarıyla ilgili detaylı bilgiler verir.⁶³

Genişol, esirlerin yüzer kişilik bölüklere ayrıldığını ve başlarına birer çavuş verildiğini aktarır. Bölükler bu çavuşların komutasında her sabah yedide yoklamaya çıkmakta ve İngiliz askerleri tarafından sayılmaktadır. Müteakiben esirler angarya hizmetlerine ayrılmaktadır. Angaryaya çıkan askerler, arabalarla süprüntüleri toplamakta, tuvaletleri temizlemekte, otları kesmekte ve tel örgüleri tamir etmektedir. Bir grup ise İngiliz zabıtlarının ev hizmetlerinde çalışmaktadır.

⁶¹ Kutlu, *agt.*, s. 254-268.

⁶² Betül Aslan, "Türk Dünyasında Büyük Bir Dayanışma Örneği: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları", *Atatürk Dergisi*, Cilt III, Sayı 4, Şubat 2003, s. 56-58.

⁶³ İbrahim Arıkan, *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer, Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010; Osmanlı askerlerinin tutulduğu Hindistan, Burma, Irak, Mısır, Kıbrıs, Malta Adası, Man Adası ve Yuanistan'daki İngiliz esir kamplarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Akkor, *agt.*, s. 43-123.

Bu işlerin hepsi bölük çavuşunun idaresinde saat dokuza kadar tamamlanmakta, daha sonra yemek yenmekte ve istirahate geçilmektedir. Öğleden sonra saat dörtte bu faaliyetler tekrarlanmakta ve altıda akşam yemeği yenmektedir.⁶⁴

Genişol'a göre esirlere verilen erzak hem miktar hem de çeşit olarak yeterli değildir. Haftada iki kere, cumartesi ve salı günleri, her bölüğün mevcuduna göre levazım zabiti tarafından erzak verilmektedir. Buna göre her esire günlük 100 dirhem⁶⁵ pirinç, 40 dirhem nohuta benzeyen mas, 5 dirhem şeker, 1 dirhem kahve, yarım dirhem çay ve yeteri kadar tuz verilmektedir.⁶⁶

Esirler çok sıkı bir disiplin altında tutulmaktadır. Ayrıca çok ağır cezalar öngörülmiştir. Herhangi bir esir emirlerin dışında hareket ederse tek odalı hapisanelere konulmaktadır. Daha sonra esirlerin Bekirağa Bölüğü adını verdiği fazla angarya pavyonuna gönderilerek sabahtan akşama kadar çalıştırılmakta ve sigara verilmemektedir.⁶⁷ Tel kenarına yaklaşan esirler dövülmekte, yoklamaya çıkarken geç kalanlar hapsedilmekte, yoklamaya hiç çıkmazsa daha büyük ceza verilmektedir. Tezkeresiz alım satım yapan esirlerin sattığı ve aldığı eşyanın tamamı müsadere edilmekte ve haftalarca hapsedilmektedir.⁶⁸ Genişol, tel örgüye yaklaşan bir Türk askerinin Hintli nöbetçi tarafından vurularak öldürüldüğüne şahit olmuştur.⁶⁹

Genişol, İngilizlerin acımasız uygulamaları karşısında zaman zaman isyanlar çıktığını söyler ve yaşanan bir olayı şöyle aktarır. Üç bölük odun taşıma angaryasına giderler. Odunlar çok kalın olduğu için elde ve omuzda taşınmasının imkânsız olduğunu söyleyerek götürmeyeceklerini söylerler. Bunun üzerine divan-ı harp heyeti kararıyla asi askerlerin birer ay hapislerine karar verilir. Bu karar üzerine esirler talimatlara uymayı reddederler. Muhafızların süngü ellerinde zorlamaları karşısında diğer bölüklerin erleri, ani bir hücumla muhafızların ellerindeki süngüleri ve tüfekleri alırlar. Başlangıçtan beri kalbi intikam hissiyle coşkun asker tel örgülere hücum ederler ve kamp emini Yüzbaşı Biland'ı ayakları altına alırlar. İngiliz Yüzbaşı, aklıselim birkaç esirin telkini sayesinde ölmekten kurtulur. İsyancılar isteklerini aktarmak için çavuşlardan bir heyet teşkil ederek kamp yönetimine gönderirler. Çavuşlar, esirlerin artık kamp dışında yapılan angaryaya gitmeyeceklerini, aksi halde herkesin ölüme razı olduğunu söylerler. Olaylar üzerine takviye kuvvetler kampa sevk edilir ve bir

⁶⁴ Genişol, *age.*, s. 77-80.

⁶⁵ 1 dirhem 3,20 gramdır.

⁶⁶ *age.*, s. 82.

⁶⁷ *age.*, s. 79-80.

⁶⁸ *age.*, s. 95.

⁶⁹ *age.*, s. 106.

İngiliz generali başkanlığındaki heyet tahkikat için gelir. Türk esirler bundan sonra temizlik ve taharet yolundaki işin dışında hiçbir iş kabul etmeyeceklerini söylerler. Sonunda erlerin yevmiye karşılığında isterlerse göreve gideceği, istemezse gitmeyeceği şeklindeki talep kabul edilir.⁷⁰

Cemalettin Taşkıran, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı esirleri konulu çalışmasında bir Kızılhaç heyetinin Hindistan'daki İngiliz esir kamplarına yaptığı ziyaret sonunda hazırladığı raporu paylaşır. Bu rapora göre; esirler arasındaki hastalık ve ölüm oranları İngiliz askerlerinden fazla değildir, yerli halktan ise düşüktür. Esirlere yapılan muamele “*insanlık ve uygarlık ilkeleriyle*” uyuşmaktadır. Heyete göre esirlerin şikâyetleri, kamp koşullarının kötülüğünden değil esaretin olumsuz psikolojik etkilerinden kaynaklanmaktadır.⁷¹

1916 sonundan 1920 başına kadar Hindistan Bellary esir kampında kalan Yarbay Hasan Yetimi tarafından hazırlanan raporda da esirler arasındaki ölüm oranının yüzde bir olduğu belirtilmiştir.⁷² Bununla beraber Hasan Yetimi Bey, neferlerin yaşadığı sıkıntılarla ilgili detaylı bilgiler de verilmiştir. Esirler paraca ve angarya hizmetlerinin güçlüklerinden dolayı ağır hayat şartları altında günlerini geçirmektedirler. Esirlerin çok az bir bölümüne aileleri tarafından para gönderilmekte, büyük kısmı para sıkıntısı yaşamaktadır.⁷³ Raporda, İngiliz askelerinin esirleri hor görüp milli gururlarını aşağılamaya çalıştığı, esir neferlerin angaryaya zorlandığı ve öküz arabalarının esirlere çektirildiği de aktarılır.⁷⁴

İngilizlere esir düşen Karadeniz Vapuru tabibi İsmail Bey'in yazmış olduğu raporda Bombay'da Tana Hapishanesi'nde geçen üç buçuk aylık esaret hayatıyla ilgili detaylı bilgiler verilmiştir. İsmail Bey, kümes gibi hücrelerde üçer kişi kaldıklarını, ilk günler yatak ve battaniye dahi verilmediğini, günde sadece altı sigara verildiğini, gece lamba yakılmasına müsaade edilmediğini, gazete ve kitabın yasak olduğunu, yemeğin çok az olduğunu, gündüz muhafızlar nezaretinde tualete gidebildiklerini, gece ise hücrelerin içinde tasları kullandıklarını yazar.⁷⁵

⁷⁰ *age.*, s. 126-134.

⁷¹ Taşkıran, *age.*, s. 77-99.

⁷² *age.*, s. 107.

⁷³ Hasan Yetimi şöyle yazar; “*Özetle, erlerin yüzde yirmisinin paraları vardı. Geriye kalan yüzde sekseni güçlüğüyle hayatını sürdürüyordu... bir kısım er yiyeceklerinden ve bir kısmı da yeni elbise ve çamaşırlarından ayrılarak onları satmak suretiyle para elde etmeye çalışıyor; bunların gelirleri, ancak şeker ve tütün ihtiyaçlarını karşılayabiliyordu.*” bk. *age.*, s. 133.

⁷⁴ *age.*, s. 111.

⁷⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Siyasi (HR.SYS,) 2247/6_1-3; Başkumandan Vekili Enver imzasıyla 6 Temmuz 1331 (19 Temmuz 1915) tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıda, İngilizler tarafından Osmanlı esirlerine kötü

Genişol'a göre esaretin sıkıntıları İngilizlerin yaptıkları ile sınırlı değildi. Esirler arasındaki geçimsizlikler de büyük bir huzursuzluk kaynağıdır. Genişol'un üzüntüyle aktardığı bir husus, esirler arasında İttihatçı-İtilafçı ayrışmasının yaşanmasıdır.⁷⁶ Mısır'da esir tutulan İbrahim Arıkan da Türk esirler arasında idaresizlikten dolayı huzursuzlukların yaşandığı ve zaman zaman büyük kavgaların çıktığını aktarır.⁷⁷ Hasan Yetimi Bey'in raporunda da bu konudan bahsedilmektedir. Buna göre esir Türk subayları arasında gruplaşmalar olmuş, ciddi kavgalar yaşanmış, hatta öldürülen subaylar olmuştur.⁷⁸

Hüseyin Fehmi Genişol bir grup esirle beraber Ağustos 1920'de Mısır'a getirilmiş ve iki aydan uzun bir süre Bilbeis kampında tutulmuştu. Bu kamptaki muameleleri şöyle aktarır;⁷⁹

“Bilbeis şehrinin içindeki küçük bir esir kampına yani ufak bir tel örgüye sokulduk! Fakat burada durumun bambaşka olduğunu anladık. Çünkü elimizde bavul, sandık, torba şeklindeki yüklerimizi; azar, tokat, yumruk ve değnekle elimizden aldılar ve sağa sola atmaya başladılar. Bütün esirler küçük tel örgü içine doldurulduk... Bir kat çamaşırdan başka bir şey kalmadı... Kampta büyük bir zulmün hüküm sürdüğü anlaşılıyordu... İngilizlerin ellerinde uzun kayışlar vardı. Allah'tan korkmadan o çok ağır arabaları çeken esirlere kalın kayışlarla vuruyorlardı... Sabah akşam devam eden angaryaya ilaveten, gündüzleri aniden çalan düdükle derhal yoklamaya çıkılıyordu ve güneşin müthiş harareti altında saatlerce merhametsizce yakılıyorlardı...”

Genişol, buradaki sıhhi koşullar nedeniyle pek çok esirin hastalandığını ve bir kısmının kör olduğunu söyler. Genişol'a göre kampta verilen ilaçlı suların dolayısı esirlerin büyük kısmı tavukkarası denilen gece körlüğüne yakalanmıştır. Akşamdan sonra abdeste, suya vesaire gidecek körler gözü gören bir askerin arkasına dizilmekte, el ele tutuşarak, gözü gören adamın birer birer gösterdiği yerlerde ihtiyaçlarını gidermektedir. Diğer hastalıklar yüzünden hastaneye

muamelelerde bulunduğu, İngilizlerin Osmanlı esirlerini Türk, Kürt, Arap olarak ayırdıkları ve bunları ayrı ayrı yerlere gönderdikleri, özellikle Türk esirlere zulmettikleri bildirilmiş ve bunun şiddetle protesto edildiğinin Amerika sefaretı aracılığıyla İngilizlere bildirilmesi istenmiştir. *BOA HR.SYS*, 2411-34.

⁷⁶ Hüseyin Fehmi Genişol bu konuda şunları aktarır; “*Sadece çok şiddetli olarak İttihatçı ve İtilafçı taraftarlığı yapılmaktaydı. Bu konuda bazen çok çirkin hareketler de oluyordu... Birbirleri aleyhine bir takım namus ve haysiyete sığınmayacak münebbetlikler oldu. Aynı zamanda bir birini takip eden dövüş ve yaralama olayları oldu.*” Genişol, *age.*, s. 83, 110.

⁷⁷ Arıkan, *age.*, s. 250.

⁷⁸ Taşkıran, *age.*, s. 126.

⁷⁹ Genişol, *age.*, s. 152-153.

gidenlerin bir kısmı sakat bırakılmıştır. Gözlerinden şikâyetle hastaneye yatanlar ise kör edilmiştir.⁸⁰

Mısır'da bulunan esir kamplarındaki sıhhi koşullar konusunda İbrahim Arıkan da Genişol'u doğrular. Esirlerin yüzde yirmi beşi kısmen kör olmuştur. Salgın hastalıklar çok yaygın ve hastaneler hınca hınç doludur. Esirler daha hastaneye gidemeden ölmektedir. Her gün ölü mevcudu armaktadır. Tell El Kebir'de binleri aşan büyük bir esir mezarlığı oluşmuştur.⁸¹

Mısır'da esir kampında kalan Eyüp Sabri Akgöl, buradaki neferlerin esaret hayatına yönelik önemli bilgiler verir. Esirler günde 250 gram ekmek almakta, bunun yanında birkaç hurma, iki kişiye bir baş soğan ve şâyet bu da bulunmazsa asker başına yarım şalgam verilmektedir. Akşam yemeği için pamuk yağıyla pişmiş pırasa verilmekte ve bundan esirlere birer küçük tabak düşmektedir. İngilizler, Osmanlı esirlerine beygir ve katır eti de vermeye başlamış, esirler bunu yemek istemiş, ancak açlık tehlikesi karşısında buna razı olmak zorunda kalmışlardır.⁸²

Mısır'daki esir kampları için İhtiyat Zabiti Mehmet Oral da benzer gözlemler aktarır. Oral, İngilizlerin Osmanlı askerlerini kırbaçlamaktan adeta zevk aldığını, her fırsatta bu yola başvurduklarını yazar.⁸³ Hiçbir sebep yokken esirler saatlerce kızgın güneşin altında bekletilmekte, pek çok değişik cezaya çarptırılmaktadır. Erzak son derece yetersizdir. Erzak olarak verilen, senelerce acımış pirinç unundan yapılmış bir acı ekmek ve gayet adi pirinçtir. Esirler hem gıdasızlıktan ve hem de akşamlara kadar güneşte ve sıcak kumlar üzerinde bekledikleri için güneş battıktan sonra gözleri görmemektedir. Oral, hava kararınca görme bozukluğu yaşayan esirlerin abdest yaptırmak için gözü sağlam bir kişinin arkasına, elli altmış kişi birbirlerinin peşlerinden tutarak adeta bir deve gibi arka arkaya dizilerek bir zincir halinde gittiklerini söyler.⁸⁴

Mehmet Oral'a göre hastalanarak hastanelere sevk edilen Türk esirleri burada daha büyük bir tehlike beklemektedir. Bu tehlike gerek Kahire'de Abbasiye hastanesinde ve gerekse diğer hastanelerde görev yapan Ermeni

⁸⁰ *Age.*, s.153. Benzer aktarımlar için bk. Mustafa Arıkan, "Birinci Cibani Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 11, 1991, s. 36-37.

⁸¹ Arıkan, *age.*, s. 255.

⁸² Eyüp Sabri Akgöl, *Esaret Hatıraları*, İstanbul, 1978, s. 66.

⁸³ Mehmet Oral, *Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları*, Kömen Yayınları, Konya, 2012, s. 225, 231, 235.

⁸⁴ Oral, *age.*, s. 242-243.

doktorlardır. Oral, Ermeni doktorlar tarafından Türk esirlerinin kasıtlı olarak kör edildiğini dile getirir:⁸⁵

“Orada bu hainler ellerine geçen Türk esirlerin telef veyahut malul edilmeleri hakkında verilen salahiyet-i vasia (geniş yetki) mucibince oraya tedavi için gelen zavallı masum esirleri birkaç gün geçtikten sonra, gözlerine göz suyu diye başka bir su dökerek bu defa gözlerinin ağrı ve sancısı daha fazla şiddetleniyordu. Gece gündüz sancının şiddetinden feryatla duramaz bir hale geliyorlardı. Birkaç gün bu suretle geçtikten sonra yine neferlerin yanına o doktorlar gelip, hastanın gözlerinin iyi olamayacağından bahsederek, her iki gözlerinin çıkarıldığı takdirde bu gözlerinin ağrı ve sancısından kurtulabileceğine dair iğfal ediyorlardı. Hain Ermeni doktorlarının bu sözleri üzerine gece ve gündüz göz sancısının şiddetinden canından vazgeçen biçare esirler orada en nihayet bu defa gözlerinin çıkarılmalarına kadar icbar ve razı edilerek orada her iki gözleri bu suretle çıkarılıp yaraları biraz tedavi edildikten sonra, biçarelerin gözlerine birer siyah bez bağlayıp, bu hal ile bazılarını kendi kamplarına ve bazılarını da zuafa içerilerine gönderiyorlardı.”

Heliopolis Kampı'nda kalmış olan Eyüp Sabri Akgöl de Ermeni doktorlar tarafından kasıtlı olarak Osmanlı esirlerinin kör edildiğini aktarır. Esirler sabahdan akşama kadar güneş altında angaryada çalıştıklarından dolayı kızgın kumun tesirinden göz ağrısına tutulmakta ve mecburen nöbetçi doktora müracaat etmektedirler. Nöbetçi doktor bir tedavi uygulamaksızın esirleri hastaneye sevk etmekte, sevk edilen esirler hastaneye gitmemek için yalvarmakta, ancak zorla götürülerek on gün sonra gözsüz olarak dönmektedirler. Akgöl'e göre Ermeni doktorlar kadar İngiliz hükümeti de yaşananlardan sorumludur.⁸⁶

Cemalettin Taşkıran, Osmanlı savaş esirlerini konu alan kapsamlı çalışmasında, Türk esirlerin kasten kör edildiği iddialarıyla ilgili şu sonuçlara

⁸⁵ *age.*, s.245-246; Benzer aktarımlar için bk. Arkan, *agm.*, s. 39-41.

⁸⁶ Eyüp Sabri Akgöl bu konuda şöyle yazar; “... *Abbassiah Hastanesinde Mısır'da Osmanlı esirlerine yapılan cinayet ve hıyanetlere misal olunamaz. Zannedirim bu alçakça işleri yapanlar gerçi sırf Ermeni doktorları olmuştur. Esaret altında bulunan bu günabsız askerlerimizin gözlerini bağırta bağırta oymuşlardır. Failleri olmamakla beraber, sebebiyet vereni olmak itibarıyla, tabiatıyla bütün İngiliz hükümetine ait olacağını vicdan sahipleri takdir edecektir. Abbassiah Hastanesinde Ermeni doktorlarının ellerinde miller ve kolları dirseklerine kadar sıvalı olduğu halde sabahdan akşama kadar işleri güçleri Türk askerlerine ameliyat yapmak ve onların gözlerini oyp çıkarmak olmuştur... esirlerimiz sabahdan akşama kadar güneş altında angaryada çalıştıklarından dolayı kızgın kumun tesirinden göz ağrısına tutulurlar ve mecburen nöbetçi doktoruna müracaat ederlerdi. Doktor bunların gözüne ilaç koymaksızın ele bir av geçmiş gibi sevinerek bemen hastaneye kaydeder, gözü ağrımakta olan asker hastaneye gitmek istemez ve gönderilmemesi için yalvarır, rica ederse de cebir ve tazyikle gönderilir, on gün sonra gözsüz olarak dönerlerdi... hastane anlılarında otuz, kırk asker birbirinin ceketlerinden tutarak diz balinde abdesthaneye giderler, o suretle def-i hacet edebilirler ve kendilerine mutfaaktan yemek almak için dahi zavallılar birbirlerini yederek aynı şekilde diz ile gider gelirler ve sabahdan akşama kadar kumların üzerinde sürünürler, yarı aç yarı tok hayatlarını sürdürürlerdi.” bk. Akgöl, *age.*, s. 70-71.*

ulaştığını söyler; İngilizlere esir düşen Türklerden Mısır kamplarında tutulanlardan yüzlercesi kör olarak dönmüştür. Bu konu dönemin gazetelerinde de gündeme gelmiş ve kamuoyunda tepki çekmiştir. Özellikle kamplardaki Ermeni doktorların kasıtlı olarak bunu yaptığı iddia edilmiştir. Esirlerin kör olmasına yol açan hastalık ‘pelagra’ hastalığı olarak adlandırılmış ve kötü beslenmeye bağlanmıştır. Esirlerin ilaçla veya ameliyatla kör edildiklerine dair ciddi iddialar varsa da belgelerle bunları ispatlamak mümkün değildir. Taşkıran, İngilizlerin hemen hemen bütün kamplardaki esirlere iyi davrandıkları ve iyi baktıkları kanaatinde. Ancak, kasten olmasa bile yanlış tedavi sonucu körlüğe yol açmış olabileceğini, öte yandan bazı Ermeni doktorların “*kin ve intikam düşüncesiyle hareket ederek*” esirlerin bazılarını bu tür muameleyi yapmış olabileceklerini de göz ardı etmez.⁸⁷

Taşkıran’ın ulaştığı sonuçlara rağmen Mısır’dan gelen Osmanlı esirleri arasında göz kaybı oranının yüzde otuz civarında olması, İngiliz yönetimini bu konuda zan altında bırakmaktadır. Vedat Tüfekçi, İngiliz esir kamplarıyla ilgili çalışmasında; Hindistan esir kampları ile kıyaslandığında Mısır kamplarında sağlık koşullarının çok daha kötü olduğunu, esirlerin yiyecek, içecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlarının dahi karşılanamaması, iaşelerinin yetersizliğinin yanında kalitesiz oluşu nedeniyle burada hastalık, malül ve ölüm oranlarının çok daha fazla olduğunu ortaya koymuştur.⁸⁸

Memleketle Haberleşme

Esir askerler için en önemli konulardan biri aileleri ile haberleşebilmektir. Bu onlara, esaret hayatına dayanabilmek için güç veriyordu. Ancak haberleşme konusunda pek çok sıkıntı yaşanıyordu. Rusya’da esir tutulan Mülazım Ahmet Hilmi, ailesinin sıhhat haberini esaretten ancak bir buçuk sene sonra alabilmiştir. Dört senelik esaret hayatında ancak on iki kart alabildiğini, esaret hayatı boyunca bir mektup bile alamayan esirler olduğunu söyler. Ahmet Hilmi’ye göre harp senelerinde ailelerinden uzakta olanlar ve özellikle esirler için yakınlarından haber alamamak çok elim ve feci bir mahrumiyettir.⁸⁹ M.Fuad Tokat da günlüğünde, esaret hayatının ancak yirmi altıncı ayında ailesinden haber alabildiğini üzüntüyle kaydeder.⁹⁰

⁸⁷ Taşkıran, *age.*, s. 214-221.

⁸⁸ Vedat Tüfekçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 663.

⁸⁹ Erbuğ, *age.*, s. 190.

⁹⁰ Tokat, *age.*, s. 279.

Faik Tonguç, zorlu esaret hayatında aileleriyle haberleşememenin acılarını daha da artırdığını yazar.⁹¹ Tonguç, Kızılhaç aracılığıyla ailesi ile bir kaç kez olsun mektuplaşabilmekten duyduğu sevinci aktarır:⁹²

“Esir olduğum tarihten beri (yaklaşık 21 ay) sağlık haberlerini alamadığım ailemden iki kartpostal birden geldi. Esirler arasında bu saadete erişen az olduğu için, İstanbul’dan gelen kartlar büyük bir sevinçle elden ele dolaştı, müjdeyi veren arkadaşlara çaylar, sigaralar ikram edildi.”

Mülazım Ahmet Hilmi’ye göre bu sıkıntılar Ruslardan değil Osmanlı yönetiminin beceriksizliğinden kaynaklanmaktadır. Zira Almanlar, Avusturyalılar ve Macarlar için günlük binlerce mektup ve posta paketi taşıyan Rus postaları, Osmanlı esirleri içinde aynı şeyi yapabiliyordu. Ahmet Hilmi, esaret hayatı boyunca her gün ailesinden muntazam kart alan birçok yabancı subayı gördüğünü, bunun yanında senelerce her türlü vesait ve çareye başvurduğu halde, ailesinden bir kart bile almaya muvaffak olamayan Osmanlı subayları tanıdığını yazar.⁹³

Yarbay Hasan Yetimi Bey, Hindistan Bellary esir kampıyla ilgili raporunda haberleşme sıkıntısı hakkında şunları yazar. Hazırlanan mektup ve kartlar önce kampın Sansür memuru tarafında kontrol edilmekte, yolda ara merkezlerde de yeniden kontrole tabi tutulmakta, yazılan mektubun bazen yarısı sansür sonunda atılmaktadır. Bu güçlükler içerisinde, ortalama olarak İstanbul’dan üç-dört ve Bağdat’tan bir buçuk-iki ay içinde mektup gelip gitmekte, bazen bu süre iki katına çıkabilmektedir.⁹⁴

Harp esirleri memleket hakkında sağlıklı bilgi alamamaktan da mağdurdu. Mülazım Ahmet Hilmi memleket ahvaline dair bazen aylarca hiç haber alamadıklarını, bazen de yalan ve uydurma haberler işiterek çok üzüldüklerini söyler. Memlekete dair doğru bir haber alabilmek için yeni esir olmuş bir iki Osmanlı askerinin gelmesini dört gözle beklediklerini de ekler.⁹⁵

Basra’da İngiliz kampında esir tutulan Mehmet Sina Özgen de hariçle tüm temaslarının kesildiğini, yalnızca Türkiye aleyhinde çıkarılan gazeteleri okuyabildiklerini, bu gazetelerde ise Milli Mücadele hakkında pek çok uydurma

⁹¹ Tonguç, *age.*, s. 277.

⁹² *Age.*, s. 281.

⁹³ Erbuğ, *age.*, s. 191.

⁹⁴ Taşkıran, *age.*, s. 112.

⁹⁵ Erbuğ, *age.*, s. 192-193; Hindistan’da Bellary esir kampında tutulan Hüseyin Fehmi Genişol ise şunları yazar; “*Şimdiye kadar yani altı aydan beri cepbelerde devam eden savaşın durumundan habersizdik. Çünkü telgraf, ajans, mektup ve gazete yoktu.*” Genişol, *age.*, s. 83.

ve olumsuz haberler verildiğini aktarır.⁹⁶ Doğu Cephesi'nde esir düşerek Krasnoyarsk'a götürülen Halil Ataman da bu durumdan muzdarip olduğunu yazar; “*Havadisler alıyoruz. Bilbassa bize Türkiye'ye dair haberler lazımdı. Gerçi yalan yanlış olanları çok olursa da onlara yemek kadar ihtiyaç hissediyorduk...*”⁹⁷

Ahmet Hilmi çaresizlikten, kamptaki Rus asker ve subaylarının tavır ve davranışlarından harbin gidişi ile ilgili bilgiler çıkarmaya çalıştıklarını aktarır. Zorlama ve baskının ani baş göstermesi, Rusların harpteki muvaffakiyetsizliklerini gösterirken, sakinlik ve yumuşaklıklarıysa harp sahasında başarılı olduklarına bir işarettir.⁹⁸ Faik Tonguç da savaşa ait haberleri, muhafız askerlerin, neşeli ye da kederli hallerinden anlamaya çalıştıklarını not eder.⁹⁹

Esaretin Psikolojik Etkileri

Yaşanan sıkıntılar ve esaretin psikolojik etkisi, bu hayatı çekilmez kılmıştır. Bu koşullarda esirler arasında “*barbed wire disease*” yani “*dikenli tel hastalığı*” olarak tanımlanan bir rahatsızlık yaygın olarak görülmüştür. Bu rahatsızlıktan muzdarip olan esirlerde; sürekli kaygı durumu, sinirlilik, huzursuzluk, hatırlama güçlüğü ve depresyon gibi belirtiler kendini göstermiştir. Esaretin psikolojik etkileri yoğun şekilde hissedilmiş ve hatıralara da yansımıştır.¹⁰⁰

Ahmet Hilmi bu ruh halini şöyle ifade eder:¹⁰¹

“Esaret meş’um ve pek elimdi, onu görmeyen bilemez... Ruslar bize ne kadar serbesti hareket (hareket özgürlüğü), ne kadar refahı hayat bahşetmiş (hayat rahatlığı sunmuş) olsalar da, yine tam zenciri esaretin (esaret zincirinin) ruhlarımızda elim (acı) izler bırakacağına şüphe yoktu... Herkesin viridi zebanı (dilindeki tekrarı) bu hayattan, hayatı hürriyete mürur etmek (özgür hayata geçmek) için Cenabı Hak'tan istidai lütuf (lütuf talebi) ve merhametti.”

Mısır'da esir tutulan Mehmet Oral, ölümü esarete yeğlediğini yazar. Ona göre esarete İngilizlerin muamelelerine tahammül etmek mümkün değildir. Bu feci manzarayı görmektense ölmek daha iyidir.¹⁰² Basra'da İngiliz esir kampında tutulan Mehmet Sinan Özgen'e göre ise insanın en kötü ve acı günleri esaret altında geçen günlerdir. İnsan esir olmadıkça hürriyetin tadını bilemez; “*Günler*

⁹⁶ Özgen, *age.*, s. 136, 138.

⁹⁷ Ataman, *age.*, s. 142.

⁹⁸ Erbuğ, *age.*, s. 192.

⁹⁹ Tonguç, *age.*, s. 218.

¹⁰⁰ Yanıkdağ, *agm.*, s. 78.

¹⁰¹ Erbuğ, *age.*, s. 186-187.

¹⁰² Oral, *age.*, s. 232.

geçtikçe etrafımızdaki tellerin dikeniyile, on beş adımda bir bekleyen nöbetçilerin süngüleri ciğerimize batıyor idi."¹⁰³ Nitekim zaman içinde koşulların ağırlaştığını ve kaçmaktan başka çare kalmadığını söyler.¹⁰⁴

Sibirya'da esir tutulan Hasan Basri Efendi, esaretin acılarını günlüğüne şöyle yazmıştır: ¹⁰⁵

"Acaba bu harp yazın da bitmeyecek mi? Ya kısa kalır isek? Hepimizde ümid-i necat (kurtuluş ümidi) kesiliyor. Eyvah, buralarda mahvolup gideceğiz! Vatanımızı, ailemizi görmek nasip olmayacak mı? Artık birbirimizi teselli edemiyoruz. Biri düşünürken yanındaki gayri ihtiyari olarak o da düşünmeye başlıyor. Hele akşam karanlığı çökmeye başladı mı herkes bir köşede boynunu büküyor, gayri ihtiyari dalıp gidiyor... Yani şu hayatın senelerce uzayacağına, insan ölmeyi daha kolay görüyor."

Ziya Yergök'e göre harbin asıl zorluğu, düşmanla karşı karşıya gelinen muharebeler değildir. Harbin getirdiği yokluk ve felaketlerle uğraşmak çok daha zordur. İnsanların açlık, susuzluk, salgın hastalık, soğuk, sıcak ve imkânsızlıklarla yaptığı mücadele vardır ki asıl zor olan muharebe de budur. Esirlikte çekilen eziyet, katlanılan hakaret ise felaketlerin en ağırdır.¹⁰⁶

Osmanlı savaş esirleri, esaret hayatının tüm zorluklarına rağmen, hayata tutunmak için mücadele etmişlerdir. Yaşadıkları hayatın tekdüzeliğinden kurtulmak için; gazete çıkarmak, spor kulüpleri kurarak turnuvalar düzenlemek, değişik kurslar açmak, tiyatro ve gösteriler sergilemek gibi faaliyetler icra etmişlerdir. Hatırat sahipleri, bu işlere öncelikle Avrupalıların ve Osmanlı ordusundaki Türk olmayan unsurların giriştiğini, bunları takliden Türk esirlerin faaliyete geçtiğini aktarırlar.¹⁰⁷ Halil Ataman, Krasnoyarsk'da ki kampta *Kurtuluş*

¹⁰³ Özgen, *age.*, s. 135.

¹⁰⁴ *age.*, s.139.

¹⁰⁵ Hasan Basri Efendi, *age.*, s. 63-64, 208; İhsan Latif Sökmen de aynı ruh halini aktarır; "*İki buçuk ay devam eden bu hapisbane ve esirlik günlerimin her biri rubumu sıkan, dimağı daima düşüncelerle kemiren, esaret derdinden kurtulmak için meçhuller denizinde bir çare arayan yalnız ve güçsüzlerin zehirli dakika ve saatlerle geçti. Biraz olsun nefes alabilmek için evin kapısından çıkmak, dört duvar dışında, dört duvardan biraz başka şeylere bakmak mümkün olmazdı. Her dakika ve saniyemiz Moskof askerlerinin kontrol ve tabakkümü altında geçiyordu. Yalnızca Tanrı'nın yaratıklarına eşitçe lütfettiği atmosferin havasını bürce teneffüsü mümkündür. Bu balde de her nefes alma anında zehirlendiğimi hissediyordum. Gün geçtikçe maddi ve manevî gücüm sönüyor ve bunun tesiriyle de her öksürükte ağzımdan kan geliyor ve gözlerimin feri azalıyor. Hayal olduğumu bildiğim halde, kafeste sıkışmış bir kuş gibi uçmak istiyordum, çırpınıyordum. Vatanımın savunması, sahibi olduğum ulu dinin büyüklüğü yolunda esarete düşmek! Bir intikam anı için hayatımı seve seve feda etmeye âmâde olduğum taribi düşmanımın, kârlı süngüsü altında yaşamak ne acı bir tecelli idi.*" bk. İhsan Latif, *age.*, s. 34.

¹⁰⁶ Yergök, *age.*, s. 136.

¹⁰⁷ Halil Ataman bu konuda şunları aktarır; "*Bizler kampta 400 arkadaşız, içimizde 13 Arap arkadaş vardı. Aralarında Nabluslu Arif adında birisi vardı... Nabluslu Arif, kendisi de dâhil 13 Arap için Arapça*

isimli bir gazete neşredildiğini ve kabareler düzenlendiğini yazar. Faik Tonguç da, *Niyet* isiminde dört sayfalık bir gazete çıkardıklarını, burada siyasal, toplumsal ve hukuk konularında makaleler yazdıklarını aktarır.¹⁰⁸ Basra'da İngiliz kampında bulunan Mehmet Sinan Özgen, konferans ve temsillerin yanında bir ilkokul açarak 500 kadar nefere okuma yazma öğrettiklerini söyler.¹⁰⁹ İbrahim Sorguç, Mısır'da iki yıl süren esirliğinde iyi seviyede Fransızca öğrendiğini yazar.¹¹⁰ Mehmet Oral da onu doğrular: “*Burada kimi edebiyat, kimi felsefe, hukuk, İngilizce, Fransızca, Almanca, musiki ve ila abir herkes bir derse çalışıyor. Ve katiyen hiç kimse burada boş vakit geçirmiyordu.*”¹¹¹

Yabancı Askerlerle İlgili Gözlemler

Esir kamplarındaki Türk asker ve subayları zaman içinde esir Alman, Avusturyalı ve Macar askerler ile temas kurarak onları tanımaya başlamıştır. Bu temaslar neticesinde oluşan kanaatler ve mukayeseler hatıralara yansımıştır. Almanlar ile ilgili genel yargı disiplinli, ciddi ve kibirli olduklarıdır. Kamplardaki diğer milletlerin aksine, askerî disiplini ve hiyerarşiyi muhafaza etmeyi başarmışlardır.¹¹² Mülazım Ahmet Hilmi, dört senelik zorlu bir esaret hayatının dahi Almanlar arasındaki kökleşmiş disiplin ve inzibatı bozmadığını aktarır. Hâlbuki ne Türklerde ne de Avusturyalılar ve Macarlarda askerî disiplin tam olarak muhafaza edilememiştir. Zaman içinde astlık, üstlük, resmi selam gibi kavramlar kaybedilmiştir. Almanlar oturdukları, gezdikleri ve hatta eğlendikleri yerlerde bile sükûnet ve ağır başlıklarını muhafaza etmişler, aralarında kavga ve geçimsizlikler görülmemiştir. Buna karşın Osmanlı esirleri arasında kavga ve sürtüşmeler sık görülmüştür.¹¹³ Faik Tonguç, M.Fuad Tokad ve Hasan Basri Efendi de bu kavgalardan bahseder ve bu durumu sosyal terbiyenin eksikliğine bağlarlar.¹¹⁴ Ziya Yergök, Türk esirler arasında bozulan hiyerarşi ve disiplini

bir gazete çıkarıyordu... bu kadar uğraşma ve yorgunluk ancak bu 13 Arap içindi... İşte bizim efendilere Nabluslu Arif örnek olmuştur.” Ataman, *age.*, s. 170; Yabancı askerlerin spor kulüpleri kurmaları üzerine, Türklerin de klüpler kurarak müsabakalar düzenlediğine dair anlatılar için bk. Erbuğ, *age.*, s. 202-203.

¹⁰⁸ Tonguç, *age.*, s. 260.

¹⁰⁹ Özgen, *age.*, s. 136-137.

¹¹⁰ İbrahim Sorguç, *Yd.P.Tg̃m.İbrahim Sorguç'un Anıları, İstiklal Harbi Hatıratı, Kaybolan Filistin*, İzmir, 1996, s. 49.

¹¹¹ Oral, *age.*, s. 260.; İybar, *age.*, s. 37.

¹¹² Yergök, *age.*, s. 160-161.

¹¹³ Erbuğ, *age.*, s. 194.

¹¹⁴ bk. Tonguç, *age.*, s. 240-241; Tokad, *age.*, s. 178; Hasan Basri Efendi, *age.*, s. 275; Yergök, *age.*, s. 164-165.

tesis etmek için 'Haysiyet Divanı' adı altında kurullar tesis etmek zorunda kaldıklarını aktarır.¹¹⁵

Macarlarla ilgili aktarımlar, onların Türklere karşı daha dost canlısı olduğu yönündedir. Ahmet Hilmi'ye göre bu durum Macarların Türklere olan ırki münasebetlerinden kaynaklanmaktadır. Ahmet Hilmi, Macarların Almanları ve Avusturyalıları hiç sevmeyişini, bunları sıklıkla tenkid ve telin ettiklerini, özellikle Avusturyalıları milli inkişaflarına mani olmakla suçladıklarını yazar.¹¹⁶

Yabancı askerlerle temas kuran hatıra sahiplerinin öz eleştiri yapmaktan geri durmadığı görülmektedir. Yabancı askerlerin büyük önem verdiği bazı hususlara Osmanlı askerlerinin kayıtsız kaldığı şahitliklere yansımıştır. Mülazım Ahmet Hilmi bu konuda iki hususu ön plana çıkarır. Bunlar dini ve milli törenler ile spor alışkanlığıdır. Ahmet Hilmi, Alman ve Avusturyalıların harp içindeki muvaffakiyetlerini dini ayin ve konserlerle kutlamaktan dahi geri durmadıklarını, Rusların buna engel olmadığını söyler. Ahmet Hilmiye göre milli ve dini günlerin kutlanmasına mani olan Ruslar değil, yüksek rütbeli Türk subaylarının ruhsuzluğudur.¹¹⁷

"Fakat bizim kansız istibdata, zulme alışmış kumandanlarımız böyle günlerin alenen tes'itine (açıkça kutlanmasına) hiç de taraftar gözükmez ve gençlerin ehva ve teşvikine (heveslerine ve cesaretlendirilmesine), heyecanına, ancak Rusların bir muhalefet ve tahkirine maruz kalınır ihtimalini ileri sürerek cevap verirlerdi."

Ziya Yergök de Osmanlı esirleri ile yabancı esirler mukayese etmekten geri durmamıştır. Yergök, yabancıların çok çalışkan olduğunu, yapılan her faaliyette planlı ve düzenli olmaya dikkat ettiğini, yaşam şartlarını sürekli olarak güzelleştirdiklerini, Osmanlı zabiteleri tarafından yapılması çok zor ve hatta imkânsız görülen işleri yorulmadan, usanmadan yaptıklarını aktarmaktadır.¹¹⁸

Halil Ataman'a göre de Avrupalılar ile Osmanlı esirlerin hayata bakışı arasında önemli bir fark vardır:¹¹⁹

"İşte burada yine Avrupalı hapisane arkadaşlarımızla aramızda koca bir boşluk var... Onlarda hayat felsefesi ancak kendini oyalamak, kendine bir iş bulmaktır, isterse o iş hiçbir şey ifade etmesin. Bu suretle, o kötü günler daha kolay ve külfetsiz akıp gider. Yine onlar, günlerinin bir kısmını neşeli ve eğlenceli geçirmesini beceriyorlardı. Aralarında eğlentiler tertipliyorlar,

¹¹⁵ Yergök, *age.*, s. 164-165.

¹¹⁶ Erbuğ, *age.*, s. 195.

¹¹⁷ *age.*, s.198-199.

¹¹⁸ Yergök, *age.*, s. 155-156.

¹¹⁹ Ataman, *age.*, s. 180-181.

kabareler veriyorlar, oyuncu ekipler teşkil ederek piyesler hazırlıyorlardı... İşte hep bunlar birkaç saatlerini, bir an için olsa bile, gülerek geçirmek için düşünülen şeylerdi... İtiraf etmeliyim ki bizler asla onlar gibi olamıyorduk. Onlar şen ve neşeli, bizler gam ve elem içinde, sanki hamurumuz endişe ve keder kaynaklarından alınan sularla yoğrulmuştu!"

Ahmet Hilmi, Alman ve Avusturyalıların esaret hayatı boyunca sporu ihmal etmediğini, eksi otuz-kırk derecede bile her gün, sabah ve akşam muntazaman bir iki saat spor yapmak mecburiyeti hissettiğini söyler. Buna karşın Osmanlı zabitanı spordan uzak durmakta, zamanını çoğunlukla odasında boş oturmakla veya anlamsız konular üzerinde münakaşa etmekle geçirmektedir.¹²⁰ Ziya Yergök de aynı düşüncededir. Ona göre Avrupalılar hayata âşık gibidir. 60 yaşını geçmiş ihtiyarlar bile spordan geri kalmazlar. İhtiyarlar yürüyüş ve jimnastikle uğraşırken, gençler futbol ve atletizmle meşgul olmaktadır.¹²¹

Yabancı askerlerin spor kulüpleri kurmaları Türklere de örnek olmuş, bu kulüpler arasında müsabakalar düzenlenerek esaret hayatına renk gelmiştir. Ahmet Hilmi, dört senelik esaret hayatının özellikle son tahammülsüz devrelerine ancak sporla işigali neticesinde tahammül edebildiğini vurgular.¹²²

Esaretten Dönüş

Esir düşen askerlerin bir kısmı esir kamplarından kaçarak yurda dönmeye çalışmış, büyük kısmı ise yurda dönüş için harbin sonunu beklemek zorunda kalmıştır. Her iki grup için de ülkeye dönmek kolay olmamıştır. Aylar süren zorlu yolculuklar yapılarak ve pek çok tehlike atlatılarak yurda dönmek mümkün olmuştur.

Kafkas cephesinde 25 Temmuz 1916'da esir düşen yedek subay Halil Ataman, 28 Kasım 1919'a kadar Rusya'da esir kalmıştır. Bu tarihte başlayan dönüş yolculuğu 25 Haziran 1922'ye kadar iki buçuk yıldan fazla sürmüştür. 40 Osmanlı subayının içinde bulunduğu kabile, Krasnoyarsk'dan hareketle, kesintilerle 5 ay süren bir yolculuk sonunda Mayıs 1920'de Vladivostok Limanı'na ulaşmıştır. Burada toplanan Osmanlı esirlerinden oluşan 1030 kişilik kabile, Japon askerlerinin nezaretinde 23 Şubat 1921'de bir Japon gemisi ile yola çıkmıştır. Türk esir kafilesi Japon Denizi, Çin Denizi, Hint Okyanusu, Kızıl Deniz ve Süveyş Kanalı yolu ile 3 Nisan 1921'de Akdeniz'e ulaşmıştır. Ancak

¹²⁰ Erbuğ, *age.*, s. 204; Halil Ataman da Avrupalıların güneş banyosu ve soğuk su duşları ile kendilerini zinde tutmaya ve hastalıklardan korunmaya çalıştıklarını söyler; bk. Ataman, *age.*, s. 166.

¹²¹ Yergök, *age.*, s. 154. Hasan Basri Efendi şunları yazar; "Bu gün Avusturya zabitanı milli şarkılar okuyacak imiş. Zaten o berifler her gün futbol oynuyorlar. Bunları gören esir değil, tenezzübe çıkmış bir alay seyrahin (gezinler) zanneder"; bk. Hasan Basri Efendi, *age.*, s. 86.

¹²² Erbuğ, *age.*, s. 203.

gemi Midilli açıklarında Yunan donanması tarafından durdurulmuş, 13 Ekim 1921'e kadar Pire Limanı'nda alkonulmuştur. Yunan hükümeti, Türk esirlerin kendilerine teslimini istemiş, Japon hükümeti ise buna rıza göstermemiştir. Kızılhaç'ın girişimleri ile bir çözüme varılmış, Türk esirlerinin Türk-Yunan Harbi sonuna kadar İtalya'da misafir edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak İtalya'daki 'misafirlik', esaret koşullarından farklı olmamıştır. 626 kişilik Türk esir kafesi, 19 Ekim 1921'den 20 Haziran 1922'ye kadar Sardunya açıklarında bulunan, su kaynaklarından mahrum çıplak bir ada olan Asinara'da esaret hayatını sürdürmüştür. Halil Ataman'ın da içinde bulunduğu katile ancak 25 Haziran 1922'de İstanbul'a ulaşabilmiştir. Türk esirleri bazen haftalarca karaya çıkmadan gemi hayatı yaşamış, yolculuk boyunca barınma ve beslenme konularında ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Bunların yanında, harbin sona ermesine rağmen bir türlü esaretten kurtulamamak büyük bir moral çöküntüsü yaratmıştır. Ataman anılarında, bazı esirlerin ciddi psikiyatrik sıkıntılar yaşadığını ve bu nedenle hastanelere yatırıldıklarını aktarmaktadır.¹²³

1916 Temmuz'unda Ruslara esir düşen Faik Tonguç, 22 ay sonra Mayıs 1918'de esir kampından kaçmış, maceralı bir yolculuktan sonra Haziran 1918'de İstanbul'a ulaşmıştır. Savaşı başında binlerce sivil Alman, savaş alanı içinde kalan yurtlarından alınarak Rusya'nın iç bölgelerine getirilmişlerdi. 1918 ortalarında Bolşevik Hükümeti bu Almanların yurtlarına dönmesine müsaade etmiştir. Faik Tonguç ve yedek subay arkadaşı Mustafa Fevzi Taşer, dostluk kurdukları bir Almanın yardımıyla yurtlarına dönmekte olan sürgünlerin arasına karışmayı başarmıştır. Firariler Vologda, Petrograd, Riga, Vilna, Varşova, Viyana, Belgrad, Sofya üzerinden uzun bir yolculuktan sonra İstanbul'a varmışlardır.¹²⁴ Tonguç'un esaret ve firar arkadaşı Mustafa Fevzi Taşer de hatıratında kaçış hikayesini anlatır.¹²⁵

Tonguç, pek çok esirle beraber İstanbul'a vardıklarında, yurda dönmenin sevinci yanında kendilerine karşı gösterilen ilgisizlikten duydukları üzüntüyü de yazmıştır. Bundan daha acısı, inzibat subayları tarafından yakalanarak 'kaçak' muamelesi görmüş ve silahaltına alınarak tekrar Kafkas cephesine gönderilmiştir. Tonguç, vapurla Batum'a, buradan da Ahılkelek'e götürülmüştür. Ahılkelek'te iken 30 Ekim 1918'de Mondoros Mütarekesi imzalanmış ve Osmanlı Devleti için savaş sona ermiştir. Ancak mütarekenin imzası ile Türk askerinin sıkıntıları sona ermemiştir.¹²⁶

¹²³ Yedek subay Halil Ataman'ın esaretten dönüş hikayesi için bk. Ataman, *age.*, s. 200-365.

¹²⁴ Faik Tonguç'un esaretten dönüş hikayesi için bk. Tonguç, *age.*, s. 298-339.

¹²⁵ *Cepbeden Cepbeye*, s. 100-126.

¹²⁶ Tonguç, *age.*, s. 349.

Sarıkamış Harekâtı'nda esir düşen Ziya Yergök ise Ekim 1918'de firar etmiş ancak Ağustos 1920'de memlekete dönebilmiştir. Sibiry'a'da Krasnoyarsk'da başlayan kaçış macerası Bişkek, Taşkent, Türkmenistan, Hazar Denizi üzerinden Bakü'ye, Batum'a ve oradan da Trabzon'a uzanmıştır. Kaçaklar isyan çıkardıkları iddiasıyla Bişkek'te Ruslar tarafından yakalanarak üç aydan fazla hapisshanedede tutulmuş, müteakiben serbest bırakılmışlardır. Yergök, yolculuğu boyunca Rusya Türklerinden gördüğü yardımları şükranla yâd etmektedir.¹²⁷

Tahsin İybar, 1915'de Sarıkamış'da esir dümüş, 1918'e kadar Krasnoyarsk'da tutulmuştur. 1918'de firar eden İybar'ın kaçış yolculuğu Türkmenistan ve Afganistan üzerinden Hindistan'a uzanmıştır. Burada bir süre de İngilizlerin Bilbeis kampında kaldıktan sonra ancak Haziran 1920'de İstanbul'a dönebilmiştir. İybar da yolculuğu esnasında Rusya Türklerinden gördüğü yardımları minnetle anmaktadır.¹²⁸

Sibiry'a'da Çita Kampı'nda tutulan İhsan Latif Sökmen Paşa, Mayıs 1915'te bir arkadaşı ile kamptan kaçmıştır. İhsan Latif, Rusya Türklerinin desteğiyle Sibiry'a'dan Çin'e geçmiş, yine Çin Müslümanlarından gördüğü yardımlarla Pekin'e ulaşmıştır. Pekin'de Alman Konsolosluğu'ndan yardım talep etmiş, düzenlenen sahte pasaportla Şangay'dan gemiyle hareket etmiş ve Japonya üzerinden ABD'ye ulaşmıştır. Buradan da gemiyle Yunanistan'a geçmiş ve Eylül 1915'te İstanbul'a gelebilmiştir. İhsan Paşa, firar yolculuğunda dünyanın etrafında bir tur atmıştır. Hatıratında firar hikâyesini detayıyla anlatırken, o da Rusya ve Çin Müslümanlarını şükranla anmaktadır.¹²⁹

Yedek Subay Vehbi Özkan, Kasım 1915'de Krasnoyarsk'da başlayıp Bağdat'ta son bulan firar hikâyesini hatıratında detaylı olarak anlatır. Özkan, kaçışında bölgedeki Müslüman Türklerin önemli yardımları olduğunu yazmaktadır.¹³⁰ Bir Avusturya subayıyla beraber hareket eden Özkan, bir Yahudi kadının belli bir para karşılığında firarı organize ettiğini ve onları kılık

¹²⁷ Ziya Yergök'ün firar hatıraları Rusya Türklerine yönelik ilginç gözlemlerle doludur; bk. Yergök, *age.*, s. 181-257.

¹²⁸ İybar, *age.*, s. 48-116.

¹²⁹ *age.*, s. 60-155.

¹³⁰ Rusya Üsera Murahhası olarak atanan Yusuf Akçura, hazırladığı detaylı raporda Rusya Türklerinin esirlere yaptığı yardımlara değinmiştir; *'Rusya'da sakin Müslümanlar, yani Şimal Türkleri, Osmanlı üserasına ber türlü ve birçok muavenette bulunmuşlardır. Daba Çar idaresi devam ederken bile bazı mahallerde üseraya muavenet komiteleri teşkil ederek yakınlardaki karargâhlara bilhassa erzak vermek suretiyle muavenet ettikleri gibi, teşebbüs-i zâtileriyile karargâhlardan çıkıp memleketlerine avdet eden müteşebbis ve cesur esirlerimize her türlü teshilatı ihzar etmişler ve nakdi ve fikri muavenetlerini esirgemişlerdir ve bu yolda muavenetlerinden dolayı bazı Müslümanlar, Çar hükümeti tarafından mücazâta bile duçar olmuşlardır'*; bk. Kaşiyuğun, *agm.*, s. 78.

değiştirerek Bakü'ye kadar getirdiğini aktarır.¹³¹ Özkan'ın firar hikâyesi burada son bulmamış, Bakü'den Tahran'a, Tahran'dan Luristan üzerinde Bağdat'a uzanan tehlikelerle dolu bir yolculuk ile memlekete dönebilmiştir.¹³²

Savaşın son günlerinde Musul'da esir düşen Mehmet Sinan Özgen, Mayıs 1920'de Basra'daki İngiliz esir kampından firar etmiştir. Özgen, firar edebilmek için öncelikle kasten hastalandığını ve hastaneye yattığını yazar. Özgen ve arkadaşları Basra'dan Kirmanşah'a, oradan da Van'a uzanan zorlu bir yolculuktan sonra memlekete ulaşmıştır.¹³³ Özgen'in hatıratı, firar ederken geçtiği Arap ve İran topraklarıyla ilgili dikkat çekici gözlemler içermektedir. İlk olarak firar esnasında bir kısım Araplardan önemli yardımlar görürken, diğer yandan yolda Arap kabileleri tarafından saldırıya uğradıklarını ve soyulduklarını aktarmaktadır.¹³⁴ Özgen ve firar arkadaşının İran topraklarındaki yolculuğu da ilginç olaylara sahne olmuştur. Firariler, Şiilerin yoğun olarak yaşadığı bu bölgede kendilerini gizlemeye karar vermişlerdir. İsimlerini Gulam Rıza ve Seyyid Mirza olarak değiştiren firariler dilenci kılıfına girmişler, gittikleri yerlerde ilahiler söyleyerek ve dilenerek karınlarını doyurmuşlardır.¹³⁵

Esaretin ve dönüş yolculuğunun büyük sıkıntılarını atlattıp mütareke sonrası yurda dönen esirler, memleketin durumunu görünce kendi kurtuluşlarına sevinememişlerdir. Mısır'da 17 ay esaretten sonra Şubat 1920'de İstanbul'a dönen İbrahim Arıkan, gördükleri manzara karşısında memlekete dönmenin sevincini yaşamadıklarına dair şu cümleleri yazmıştır:¹³⁶

“17 ay 2 gün esaretten sonra 4 Şubat 1920 günü anavatana toprağına ayak bastık ise de İstanbul'un düşman işgalinde olduğunu gördük. Bundan dolayı da anavatana döndüğümüzden doğan sevincimiz bir anda teessüre döndü. Çok müteessir bir vaziyetteydik. Senelerce cepheden cepheye aç ilaçsız koştüğümüz, insan gücünün tahammül edemeyeceği derecede vatani vazifemizi ifaya çalıştığımız halde ve bunca meşakkat ve mahrumiyete karşılık ecdadımızın yadigarı ve Türk milletinin kalpgahı olan İstanbul ve daha bir çok yerlerimiz düşmanların işgaline geçmişti.”

¹³¹ Özkan, *age.*, s. 21-80.

¹³² *age.*, s.81-148.

¹³³ Bu yolculuğun hikayesi için bk. Özgen, *age.*, s. 141-203.

¹³⁴ *age.*, s.162.

¹³⁵ Mehmet Sinan Özgen şunları yazar; “Buralarda geçim darlığı, ekmek azlığı göze çarptıyor idiyse de yiyeceğe daralıp da çadırları ziyaret ettiğimiz zaman ‘Anadolu’nun bazı dilencilerinin yaptığı gibi’ biz de Hüseyin düştü attan sabra-i Kerbela’da’ ilahisini okuyarak kendimize tıpkı Şia Seyyidleri süsü veriyor, Ali ve evlad-ı Ali’nin menakıb ve faziletinden bahsederek onları coşturuyor ve çadırın en aziz misafiri oluyorduk.” *Age.*, s. 170-171.

¹³⁶ Arıkan, *age.*, s. 263.

Sonuç

Esaret hayatı, Osmanlı askerlerinin hatıralarında detaylı olarak işlenen bir konu olmuştur. Hatta bazı hatıralar tamamen esaret hayatını ve esaretten yurda dönüş yolculuğunu konu almaktadır. Esaretin hatıralarda bu derece yoğun şekilde yer alması, bu hayatın fiziksel ve psikolojik zorluklarıyla harp esirleri üzerinde derin izler bırakmasından kaynaklanmıştır. Esaret hayatıyla ilgili kaleme alınan hatıraların büyük çoğunluğu zabitlere aittir. Bu sayede zabitlerin esaret deneyimi ile ilgili pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Ancak neferlerin koşulları ile ilgili çok az tanıklık aktarılmıştır. Bununla beraber, zabitlerin hatıralarında neferlerin esaret koşullarına yönelik gözlemler yer aldığı gibi, bazı kişi ve kurumlarca hazırlanan raporlardan da bu konuda bilgi almak imkânı mevcuttur. Gerek zabitlerin, gerekse neferlerin esaret hayatına dair tanıklıklarda ortak yargı, esaret hayatının zorluğu ve esirlerin maruz kaldığı kötü muamelelerdir. Osmanlı askerlerinin, esaret konusunda 1906 ve 1907’de düzenlenen sözleşmeler hükümlerine aykırı muamelelere tabi tutuldukları açıkça görülmektedir.

Hatıralarda esir düşme anı üzüntüyle resmedilmiştir. Tahmin edilebileceği gibi cephede muharebe eden bir asker için, düşmana esir düşmek acı verici ve onur kırıcı bir olaydır. Bu anda öne çıkan duygular, çaresizlik ve belirsizlik karşısında duyulan kaygılar olmuştur. Pek çok harp esiri ölümü esarete yeğlediğini beyan eder.

Esir düşme anından esir kamplarına ulaşana kadar geçen dönem, belki de esaret hayatının en zorlu dönemi olmuştur. Bu durum özellikle Ruslara esir düşen Osmanlı askerleri için geçerlidir. Kafkas Cephesi’nde esir düşen Osmanlı askerleri önce Erzurum, Tiflis ve Bakü’deki toplama merkezlerine getirilmiş, buradan trenlerle Rusya içlerine ve Sibirya’ya sevk edilmişlerdir. Subaylar ayrı vagonlarda, nispeten daha iyi koşullarda seyahat ederken, neferlerin esir trenlerindeki durumları içler acısı olmuştur. Hatıralarda sıkça vurgulandığı gibi hasta ve yaralı esirlerin bu zorlu yolculuğu atlama şansı çok düşüktür. Nitekim binlerce asker, esir kamplarına uzanan bu zorlu yolculukta acı şekilde can vermiştir. Filistin ve Irak cephelerinde İngilizlere esir düşen askerler ise önce Mısır’a veya Basra’ya ve oradan da Hindistan’a gönderilmiştir. İngilizlere esir düşen askerler için, İngiliz ulaştırma hatlarının iyi seviyede olması sayesinde, bu yolculuk nispeten daha kolay olmuştur.

Esaret koşullarının, özellikle Rusya’daki kamplarda, çok kötü olduğu sıklıkla vurgulanır. Rus devleti sayıları milyonu bulan savaş esirlerini barındırma konusunda ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Bu koşullarda kışlalar, hapishaneler, fabrikalar gibi birçok birim esir kampı haline dönüştürülmüştür. Ancak bunlar da ihtiyacı karşılayamayınca, esirlerin bir kısmı esir kampları dışında “dom” denilen ev sistemiyle iskân ettirilmiştir. Rusya’daki Osmanlı esirlerin bir kısmı

esir kamplarında kalmışlar, diğer bir bölümü ise esaret hayatını kampa dönüştürülen köylerde geçirmişlerdir. Esir subayların kamp dışına çıkışları ve sivil halkla temas etme imkânı, değişik kamplarda ve değişik dönemlerde farklılık göstermiştir. Esir neferler için ise böyle bir imkândan bahsedilmez. Hatıralarda Rus askerlerinin esirlere kötü muamele ettiği özellikle vurgulanmıştır. Esaretin zorlu koşulları, harbin ilerleyen dönemlerinde katlanılamaz bir hal almıştır. Rusya'da yaşanan iç sıkıntılar esirler üzerinde etkisini göstermiş, bir yandan bakılması gereken esirlerin sayısı artarken, diğer yandan kıtlık ve fiyat artışları, beslenmeyi en önemli sorun haline getirmiştir. Hatıralarda öne çıkan ortak yargı, esirlerin çok zor koşullar altında yiyecek bulabildiği ve sıklıkla aç kaldığıdır. Açlık ve bozuk sıhhi koşullar neticesinde salgın hastalıkların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Nitekim Rus esir kamplarında ölüm oranlarının yüksek olduğu göze çarpar.

Hindistan'daki İngiliz esir kampları için de beslenme ve barınma konularında şikâyetler olmakla beraber, ölüm oranları Rusya'daki kadar yüksek olmamıştır. Ancak Mısır'daki kamplarda hastalık neticesinde ölen veya kör olan pek çok esir kayda geçmiştir. Bu esirlerin kör olması konusunda, bunun kasıtlı olarak yapıp yapılmadığı tartışılan bir husus olmuştur. Mısır'dan gelen Osmanlı esirleri arasında göz kaybı oranının yüzde otuz civarında olması, İngiliz yönetimini bu konuda zan altında bırakmaktadır. Hindistan esir kampları ile kıyaslandığında Mısır kamplarında sağlık koşullarının çok daha kötü olduğu, bu nedenle burada hastalık, malül ve ölüm oranlarının çok daha fazla olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca bu kamplarda görev yapan bazı Ermeni doktorların kin ve intikam düşüncesiyle hareket ederek- esirleri kasten kör etmiş oldukları iddiası göz ardı edilemez.

Esir askerler için en önemli konulardan biri aileleri ile haberleşebilmek olmuştur. Bu da ancak mektuplaşma ile mümkündür. Ancak bu konuda ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Ailesinden aylar sonra haber alanlar olduğu gibi, esaret hayatı boyunca ailesiyle hiç haberleşemeyen esirler dahi olmuştur. Esaret hayatının diğer bir sıkıntısı da memleketten ve harbin gidişatından haber alamamaktır. Hatıralarda bu konudan sıklıkla yakınılmıştır.

Yaşanan sıkıntılar ve esaretin psikolojik etkileri, bu hayatı çekilmez kılmıştır. Bununla beraber Osmanlı savaş esirleri, esaret hayatının tüm zorluklarına rağmen hayata tutunmak için mücadele etmiştir. Yaşadıkları hayatın tekdüzeliğinden kurtulmak için; gazete çıkarmak, spor kulüpleri kurarak turnuvalar düzenlemek, değişik kurslar açmak, tiyatro ve gösteriler sergilemek gibi faaliyetler icra etmişlerdir. Hatırat sahipleri, bu işlere öncelikle Avrupalıların ve Osmanlı ordusundaki Türk olmayan unsurların giriştiğini, bunları takliden Türk esirlerin faaliyete geçtiğini aktarırlar.

Esir kamplarındaki Türk asker ve subayları zaman içinde esir Alman, Avusturyalı ve Macar askerler ile temas kurarak onları tanımaya başlamıştır. Bu temaslar neticesinde oluşan kanaatler ve mukayeseler hatıralara yansımıştır. Almanlar ile ilgili genel yargı disiplinli, ciddi ve kibirli olduklarıdır. Kamplardaki diğer milletlerin aksine, askeri disiplini ve hiyerarşiyi muhafaza etmeyi başarmışlardır. Avusturyalılar ve Macarlar, daha sıcak olarak nitelenmiştir. Hatırat sahiplerine göre Avrupalılar ile Osmanlı esirlerinin hayata bakışı arasında önemli bir fark vardır. Avrupalı esirlerin yaşama şevkini kaybetmediği, çalışmaya, düzen ve disipline büyük önem verdiği vurgulanır. Yabancı askerlerle temas kuran hatırat sahiplerinin öz eleştiri yapmaktan geri durmadığı görülmektedir. Yabancı askerlerin büyük önem verdiği bazı hususlarda Osmanlı askerlerinin kayıtsız kaldığı şahitliklere yansımıştır.

Esaretten dönüş konusunda da ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştır. Esir düşen askerlerin bir kısmı esir kamplarından kaçarak yurda dönmeye çalışmış, büyük kısmı ise yurda dönüş için harbin sonunu beklemek zorunda kalmıştır. Her iki grup için de ülkeye dönmek kolay olmamıştır. Aylar süren zorlu yolculuklar yapılarak ve pek çok tehlike atlatılarak yurda dönmek mümkün olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Hariciye Siyasi (HR. SYS)

2247/6_1-3; 2411-34

Resmî Yayınlar

(2013) *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

Kitap, Makale ve Tezler

(2000) *Cepheden Cepheye, Esaretten Esarete (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

(2001) *Çanakkale Hatıraları I*, Arma Yayınları, İstanbul.

AKGÖL Eyüp Sabri (1978) *Esaret Hatıraları*, İstanbul.

AKKOR Mahmut (2006) *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

----- (2018) *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları, Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, s. 203-238.

ARIKAN İbrahim (2010) *Osmanlı Ordusunda Bir Nefer, Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları*, Timaş Yayınları, İstanbul.

- ARIKAN Mustafa (1911) Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 11, s. 35-48.
- ASLAN Betül (2010) I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 42, (Mart), s. 283-305.
- (2003) Türk Dünyasında Büyük Bir Dayanışma Örneği: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları, *Atatürk Dergisi*, Cilt III, Sayı 4, (Şubat), s. 53-62.
- ATAMAN Halil (2011) *Harp ve Esaret, Doğu Cephesi'nden Sibiryaya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TÜFEKÇİ Vedat (2019) *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ERBUĞ Merih Baran (2007) *Kaybolan Yıllar, Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibiryaya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı*, Vadi Yayınları, Ankara.
- GENİŞOL Hüseyin Fehmi (2014) *Çanakale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na, Cepbede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hasan Basri Efendi (2009) *Bir Gemi Katibinin Esaret Hatıraları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İhsan Latif (1988) *Bir Serencam-ı Harp*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İYBAR Tahsin (1950) *Sibiryadan Serendib'e*, Ulus Basımevi, Ankara.
- KAŞIYUĞUN Ali (2018) I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1 (Nisan), s. 74-98.
- KÖSTÜKLÜ Nuri (2012) I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı 83 (Temmuz), s. 1-16.
- KUTLU Cemil (1997) *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- (2007) Krasnoyarsk'ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 32, (Şubat), s. 245-267.
- (2010) I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Savaş Esirleri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 43 (Mayıs), s. 319-328.

- KUTLU Mehmet Necati (2006) Osmanlı Hilalinin Altında Bir Venezuelalı ve Anlatılarında Yer Alan 1915 Yılı Olayları Hakkında Bazı Değerlendirmeler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XLVI, Sayı 2, s. 163-179.
- NOGALES Rafael de (2008) *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl*, Yaba Yayınları, İstanbul.
- ORAL Mehmet (2012) *Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kabramanlığı, Sarıkamış, Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları*, Kömen Yayınları, Konya.
- ÖZGEN Mehmet Sinan (2011) *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAN Vehbi (2017) *Esaret Yıllarım, Asteğmen Vehbi Bey'in Sibiry'a'dan Kaçışı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- SARKİS Karakoç (1935) *Sicilli Kavanin 1856-1917 Osmanlı Mevzuat-ı Hukukiyesi Cilt XI*, İstanbul.
- SORGUÇ İbrahim (1996) *Yd.P.Tğm.İbrahim Sorguç'un Anıları, İstiklal Harbi Hatıratı, Kaybolan Filistin*, İzmir.
- SÖNMEZ Bingür (2014) Sarıkamış-Kafkas Cephesinden Sonra Yerli Halk ve Esirlerin Durumu, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak (20-21 Kasım 2014)*, Uluslararası Sempozyum, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, s. 319-336.
- TAŞKIRAN Cemalettin (2011) *Ana Ben Ölmedim, I. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Taşköprülü Mehmet Efendi (2015) *Irak Cephesi'nden Burma'ya, Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TOKAD M.Fuad (2011) *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış Sibiry'a Günlükleri*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- TONGUÇ Faik (1999) *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TÜFEKÇİ Vedat (2019) *Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere Esir Düşen Türk Askerleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ÜNER Merve (2016) *1. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya'daki Esir Kampları*, Basılmamış Doktora Tezi, Balıkesir.
- YANIKDAĞ Yücel (1999) Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22, *Journal of Contemporary History*, Cilt 34, Sayı 1 (Ocak), s. 69-85.
- YERGÖK Ziya (2006) *Sarıkamış'tan Esarete, Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları (1915-1920)*, İstanbul.